

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ
УНИВЕРСИТЕТИ

Я.Э. АЛИЕВ

**АГРАР БОЗОРНИ
РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ
ИЛМИЙ-АМАЛИЙ АСОСЛАРИНИ
ТАКОМИЛЛАШТИРИШ**

Монография

651.1

A49

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

Я.Э. АЛИЕВ

***АГРАР БОЗОРНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ИЛМИЙ-
АМАЛИЙ АСОСЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ***

Монография

113838

СБО

18/11/19

ТОШКЕНТ –2019

631.1

УЎК: 338.43(575.1)

КБК: 65.32-1

А 49

Алиев, Я. Э.

Аграр бозорни ривожлантиришнинг илмий-амалий асосларини такомиллаштириш [Матн] : монография / Я. Э. Алиев. - Тошкент : Инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи, 2019. – 149 б.

Дунё аграр бозорида юзага келаётган вазиятлар шуни кўрсатмоқдаки, кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва унинг экспортини ўсиш суръатлари табиий-иклим афзалликларига эга бўлган мамлакатларда қузатилмоқда. Озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш бўйича ўтказилаётган халқаро эксперт тадқиқотлари жаҳонда ва унинг айрим минтакаларида ушбу муаммо билан боғлиқ мураккаб вазият юзага келаётганини таъкидлашмоқда.

Бугунги кунда сайёрамизда юз бераётган глобал иқлим ўзгариши, об-ҳаво шароитларини ноқулай келиши, турли зараркуналдарни кўпайиши ва бошқа табиий омиллар кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришга ўз таъсирини кўрсатмоқда. Бу эса, мавжуд ер, сув ва бошқа ресурслардан самарали фойдаланишда кишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши глобал иқлим ўзгаришининг салбий оқибатларига мослашиб борувчи ишлаб чиқариш тизимларини шакллантиришни талаб этади.

Хозирда аграр бозорни ривожлантириш тизимда мутлақо янгича инновацион ёндашув ҳамда тамойилларни ишлаб чиқиш ва рўёбга чиқаришни тақозо этмоқда. Бу борада илм-фан ютуқларини амалиётга кенг татбиқ этиш, олим ва мутахассисларнинг фикр-мулоҳазалари, тўпланган тажрибалар асосида хулоса ва тавсиялар ушбу монографияда илгари сурилмоқда.

Ушбу монография аграр соҳа иқтисодийёти билан шуғулланувчи мутахассислар, илмий соҳада фаолият юритаётган олимлар, мустақил изланувчилар учун мўлжалланган.

УЎК: 338.43(575.1)

КБК: 65.32-1

А 49

Тошкент давлат иқтисодийёт унверситети Илмий кенгаши томонида нашрга тасвир этилган (2019 йил 29 мартдаги 9-сонли баённомаси).

Масъул муҳаррир: Н.С. Хушматов – иқтисод фанлари доктори, профессор.
Кишлоқ хўжалиги ва озиқ овқат таъминоти илмий-ишлаб чиқариш маркази

Тақризчилар: Б.Т. Салимов – иқтисод фанлари доктори, профессор
Тошкент давлат иқтисодийёт унверситети
А.Д. Раҳмонов – иқтисод фанлари доктори, доцент
Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академияси

ISBN 978-9943-5575-4-3

© Инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи, 2019.

© Я.Э. Алиев, 2019.

МУНДАРИЖА

	КИРИШ	4
I БОБ.	АГРАР БОЗОРНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ИЛМИЙ-АМАЛИЙ АСОСЛАРИ	7
1.1.	Аграр бозорни ривожланишини таъминлашнинг ўзига хос хусусиятлари.....	7
1.2.	Аграр бозорни ривожлантиришнинг назарий масалалари.....	19
1.3.	Аграр бозорни ривожлантиришнинг илмий-амалий жиҳатлари	34
II БОБ.	МАМЛАКАТИМИЗДА АГРАР БОЗОРНИ РИВОЖЛАНИШИНИНГ ҲОЗИРГИ ҲОЛАТИ ...	41
2.1.	Асосий қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш тизими самарадорлигининг ҳозирги ҳолати	41
2.2.	Қишлоқ хўжалиги учун зарур асосий агроресурслар бозорини ривожланиш таҳлили	54
2.3.	Қишлоқ хўжалигида фаолият юритаётган агрохизматлар бозорлари ривожланишининг ҳозирги аҳволи	63
III БОБ.	АГРАР БОЗОРНИ РИВОЖЛАНИШНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ ИЛМИЙ-АМАЛИЙ АСОСЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ	85
3.1.	Аграр бозорни ривожлантиришнинг ташкилий-иктисодий асосларини таъминлаш йўллари.....	85
3.2.	Аграр бозорни ривожлантиришнинг илмий-амалий асосларини такомиллаштириш	98
3.3.	Аграр бозорни комплекс ривожлантиришни таъминлаш йўналишлари.....	103
	ХУЛОСА	121
	ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.	133

КИРИШ

Ўзбекистон иктисодиётида кузатилаётган инклюзив ва барқарор ривожланиш суръатлари барча соҳаларда Президентимиз Ш.Мирзиёев раҳномалигида ишлаб чиқилиб, ҳаётга тадбиқ қилинаётган Ҳаракатлар стратегиясида белгиланган чора-тадбирлар натижасидир.

2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини учинчи устувор йўналишнинг учинчи бандида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини изчил ривожлантириш, мамлакат озик-овқат хавфсизлигини янада мустаҳкамлаш, экологик тоза маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кенгайтириш, аграр секторнинг экспорт салоҳиятини сезиларли даражада ошириш масалалари белгиланган. Шу билан бир қаторда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сақлаш, ташиш ва сотиш, молиявий ва бошқа замонавий бозор хизматлари кўрсатиш инфратузилмасини янада кенгайтириш масалалари кўрсатилган.¹

Мамлакатимиз шароитида аграр соҳани ривожлантирмасдан туриб, миллий иктисодиётни юқори натижаларига эришиб бўлмайди. Чунки, қишлоқ хўжалиги тармоғи республикаимиз иктисодиётининг энг муҳим соҳаларидан бири ҳисобланади. Аграр соҳадаги туб ислохотларни амалга ошириш, мавжуд муаммоларни ўрганиб чиқиш ва уларни бартараф этиш, деҳқон ва фермер хўжалиқларини янада ривожлантириш ва шулар асосида иктисодиётни тараккий топтириш бугунги куннинг энг муҳим вазифаларидан бири ҳисобланади.

Мутахассисларнинг таъкидлашича, "...ҳозирги кунда жаҳон аграр ва озик-овқат бозорларида рақобат муҳити кундан-кунга кучайиб бормоқда. Айниқса, хўл ва қурук мевалар, сабзавотлар, консерваланган маҳсулотлар, қайта ишланган мева-сабзавот маҳсулотлари, ўсимлик ёғи, ун ва ун маҳсулотлари, чой, кофе, цитрус мевалар, сут ва гўшт маҳсулотлари бозорларида шундай ҳолатни кузатиш мумкин. Бунда у ёки бу товарга бўлган талаб ва

¹Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони.

сотувлар ҳажмига унинг ташқи кўриниши, ранги, ҳажми, чиройли қадоқланиши, ишлаб чиқарувчи корхонанинг репутацияси, сотувчининг хатти-ҳаракати ва товарни таклиф эта олиш қобилияти, реклама ва бошқа омиллар кучли таъсир кўрсатади”².

Қишлоқ хўжалигини ривожланиши бевосита аграр бозорларни бугунги ҳолатига ҳам боғлиқ бўлиб, улар фаолиятини такомиллаштириш ўта долзарб вазифалардан ҳисоблананади.

Аграр бозорлар фаолиятидаги хусусиятлар кишлоқ хўжалиги соҳасига хизматлар кўрсатиш ва ресурслар етказиб бериш тизимини эркинлик даражасига ҳамда рақобат муҳитининг шаклланишида ҳам ўзига хос аҳамият касб этади. Бу эса агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини кишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларига хизмат кўрсатишини ва кишлоқ хўжалик маҳсулотлари бозори шаклланишида ҳал этувчи вазифалардан бирини бажаришида ўзаро номутаносибликлар пайдо бўлишига олиб келади.

Бизнинг фикримизча кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини ривожлантиришда ҳамда уларнинг фаолиятида ўзаро мутаносибликни таъминлаш мезонлари ва кўрсаткичлари тизими ҳар бир субъектнинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда хусусийликдан умумийликка томон ўзгариб боришини таъминлаш лозим ёки аксинча.

ФАО ҳисоб-китобларига кўра, ўсиб бораётган аҳолининг озик-овқат маҳсулотларига бўлган талабини қондириш учун 2050 йилга бориб кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш ҳажмини 60 фоизга ошириш зурур³.

Мамлакатимизда кишлоқ хўжалигининг ривожланиши ва мамлакат озик-овқат хавфсизлигини таъминлаш имконини берувчи аграр бозорни ривожлантириш бўйича комплекс чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришни кўпайтиришда замонавий технологиялардан фойдаланиш, интенсив боғлар ташкил этиш, кўп тармокли фермер

²Киселева Е.Н., Власова О.В., Коннова Е.Б. Рынок продовольственных товаров: учебное пособие. http://www.plam.ru/ucebник/gynok_prodoovolstvennh_tovarov/p2.php.

³<http://www.fao.org/zhc/detail-events/ru/c/413837/>.

хўжаликларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, экспортбоп маҳсулотлар ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Шу боис, “таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш ва кишлок хўжалиги ишлаб чиқаришини изчил ривожлантириш, мамлакат озиқ-овқат хавфсизлигини янада мустаҳкамлаш, экологик тоза маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кенгайтириш, аграр секторнинг экспорт салоҳиятини сезиларли даражада ошириш”⁴ устувор вазифа этиб белгиланди.

Аграр тармоқда тармоқлараро баҳо ўсиши суръатлари номутаносиблиги кўрсаткичи доимий равишда давлатнинг аниқ дастурлари доирасида кузатиб борилиши лозим. Мазкур кўрсаткичларнинг ўзгариши динамикаси асосида тайёрланган хулосалар аграр бозорнинг ривожланишидаги фарқларни илғаб олишга ва аграр бозор таркибидаги бозорлар ривожланиши мутаносиблигини таъмин этишга хизмат қилади.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси” ПФ-4947-сон Фармони, Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й.

I боб. АГРАР БОЗОРНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ИЛМИЙ-АМАЛИЙ АСОСЛАРИ

1.1. Аграр бозорни ривожланишини таъминлашнинг ўзига хос хусусиятлари

Республикамиз шароити учун аграр бозорни ривожлантириш мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришнинг муҳим шартларидан бири ҳисобланади. Аграр бозор орқали нафақат иқтисодий, балки республикадаги йирик ижтимоий масалалар ҳам ҳал этилади. Чунки, мамлакат аҳолисининг 50 фоизидан ортиғи қишлоқ жойларда истиқомат қилиб, аксарияти қишлоқ хўжалиги тармоғида оилавий тадбиркорлик қилишади ёки деҳқон хўжалигини юртиши орқали қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан боғлиқ ҳолда даромадга эга бўлишади. Демак, қишлоқ оилаларининг деярли барчаси қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорининг иштирокчилари (ишлаб чиқарувчи-сотувчи сифатида) ҳисобланишади. Бу эса аграр бозорни ривожлантиришда маркетинг тизимини шаклланишни талаб этади.

Иқтисодчи олимлардан Davis ва Jon ўзларини илмий ишланмаларида “...маркетингни улар санъат деб қарайди, лекин глобаллашув шароитида маркетингни мураккаб усулларини ишлаб чиқиш, мавжуд ресурслардан самарали фойдаланишда маркетингни келажакдаги 110 дан ортиқ асосий ўлчовлари мавжудлигини кўрсатишган жумладан, марка, мижоз, савдо, реклама, нарх ва бошқа ўлчовларни таҳлил қилиш, аграр бозорни ривожланишига хизмат қилади”,⁵ – деб таъкидлашган. Тўғри ҳозирги кунда аграр бозорни мутаносиб ривожланишини таъминлашда халқаро маркетинг тизимисиз тасавур қилиш кийиндир.

Халқаро бозорлар билан республика миллий бозори интеграциялашуви, аввало, агроресурслар бозорини ривожлантиришда, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари экспортини кенгайтириш талаб этилсада, муҳим масалалардан бири қишлоқ

⁵Davis, Jon (Measuring Marketing) Ed.: Third edition. Berlin : DeJG Press. AGRIBUSINESS 2017y. www.search.ebscohost.com.

хўжалигини техник куроллантириш, агротехнологияларни такомиллаштириш, аграр тармоқдаги фундаментал ва амалий тадқиқотлар кўламини кенгайтириш такозо этилади.

Бир қатор иқтисодчи олимлардан Andree., Peter Bosia., Michael J., Ayres., Jeffrey McKelvey Massicotte., Marie-Josée ўзларининг олиб борган илмий ишлари натижаларидан келиб чиққан ҳолда "...сўнгги йилларда жаҳонда озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорларини коорпоратив назорат қилиш, бутун дунё бўйича мамлакатларни озиқ-овқат мустақиллигини фаоллаштириш ва аҳолининг қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини таъминлаш аграр бозорни ҳолати ва ривожланиш даражасига бевосита боғлиқдир",⁶ - деб таъкидлашади. Сабаби, аҳолини қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан таъминлашда аграр бозор муҳим ўрин тутаети.

Республикамызда шаклланган умумий бозорлар фаолияти хусусиятларига эътибор берадиган бўлсак, ташки бозор билан интеграциялашув жараёни назарий жиҳатдан аграр тармоққа нисбатан арзон ресурслар ва хизматларнинг кириб келишини тезлатиб, рақобат муҳитини яратиш имкониятини кенгайтириши мумкин бўлсада, бу жараён узок вақт талаб этиши мумкин. Чунки, турли иқтисодий ва технологик ривожланиш даражаларида турган тармоқлар ўртасида интеграция юз бериши қийин бўлиб, амалга ошган тақдирда ҳам технологик жиҳатдан ривожланган замонавий ишлаб чиқариш технологиясига асосланувчи мамлакатлар бозорлари яққол устунликка эга бўладилар. Бу эса нисбатан пастроқ даражада ривожланган аграр тармоққа эга бўлган мамлакат миллий иқтисодиёти учун ҳам иқтисодий ва шунингдек, ижтимоий муаммолар келтириб чиқаради.

Бу масалани республикамыз шароитидан келиб чиқиб изоҳлайдиган бўлсак, ривожланган давлатлар билан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва агроресурлар бозорлари доирасида

⁶ Andree., Peter Bosia., Michael J., Ayres., Jeffrey McKelvey Massicotte., Marie-Josée. Globalization and Food Sovereignty : Global and Local Change in the New Politics of Food. Toronto, Canada : University of Toronto Press, Scholarly Publishing Division. BUSINESS and ECONOMICS 2014y. www.search.ebscohost.com.

интеграция жараёнига юз тутаетган бир пайтда, ташқи савдони эркинлаштиришга, хорижий инвестициялар иштирокидаги ишлаб чиқариш йўналишларига турли имтиёзлар жорий этилмоқда. Бу хорижий инвестицияларнинг мамлакатимиз иктисодиётига кириб келишини тезлаштиради. Аммо, шу билан биргаликда, турлича иктисодий ривожланиш, техник қуролланиш даражаси, иктисодий вазиятга эга бўлган аграр ишлаб чиқарувчиларнинг бозор орқали интеграциялашуви амалда тенг иктисодий асосда юз бермаслиги мумкин.

Иккинчидан, босқичма-босқич бозор муносабатлари чуқурлашиб бораётган республикамиз кишлоқ хўжалиги иктисодиётининг ривожланган бозор муносабатларига эга бўлган давлатлар аграр тармоғи билан интеграциялашуви жараёнида фарқлар мавжудлиги боисдан, алоҳида ишлаб чиқариш йўналишлари ёки маҳсулот турлари бўйичагина интеграциялашиб бориши йўлини танлаш мумкин. Бунда, аввало, ички бозорни ривожлантириш барча интеграциялар учун асос ёки бошланғич босқич ролини ўйнаши лозим. Бу шароитда энг муҳими аграр бозорда шаклланган рақобатбардошлик ва устунлик жиҳатларидан унумли фойдаланиш ва аграр бозорнинг устунлик кўламини, рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кенгайтириб бориш стратегиясидан фойдаланиш лозим.

Бозор муносабатлари ривожланиб бориши шароитида ресурслардан самарали ва макбул нисбатда фойдаланишни таъминлаш учун агроресурслар бозори мувозанатига эришиши лозим бўлади.

Бир қатор иктисодчи олимлардан Bonanno., Russo., Menapace ўзларининг чоп этилган илмий мақолаларида "...агроресурслар бозорини ривожлантиришда замонавий агротехнологиядаги сўнгги ўзгаришлар ва янги инновацион ғояларни ҳамда улар ҳолатини баҳолашда анъанавий моделлар ва шу билан бир қаторда янги

услуглардан фойдаланиш зарур”,⁷ - деб ҳисоблайдилар. Чунки, бугунги кунда қишлоқ хўжалигида агроресурслар бозорини янги инновацион технологияларсиз тассавур қилиш қийиндир.

Агроресурслар таркибига қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида фойдаланиладиган ер ва сув ресурслари, қишлоқ хўжалиги техника ва ускуналари, ишлаб чиқариш бинолари, маҳсулдор ва ишчи чорва моллари, саноат корхоналарининг асбоб ва ускуналари кўринишдаги асосий ишлаб чиқариш фондлари, ўртача йиллик вегетация даври давомийлиги, самарали ҳарорат миқдори, кўёшли кун узунлиги каби табиий-иқлим омиллари, ёқилги мойлаш материаллари, минерал ва органик ўғитлар, уруғликлар, эҳтиёт қисмлар кўринишидаги айланма воситалар, турли молиявий институтлар, бюджет ва бюджетдан ташқари жамғармаларнинг кредит ва бошқа мақсаддаги маблағлари кўринишидаги молиявий ресурслар киритилган.

Шунингдек, бозор муносабатлари шароитида агроресурслар таркибига товарга айланиши мумкин бўлган аграр илм-фани ва техникаси ютуқлари, соҳа олимлари томонидан яратилган интеллектуал мулк объектлари ҳам фаол агроресурслар таркибига киритилиши лозим.

Аграр бозорни профессор Н.Я.Коваленко тўртта гуруҳга ажратади ва булар: қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозори, қишлоқ хўжалигига керакли моддий-техника ресурслари бозори, хизматлар бозори ва маркетинг хизматлари бозорлари. Аммо, бу ерда сўнги иккита бозорлар фаолияти иқтисодий мазмуни жиҳатидан бири-бирига ўхшаш бўлиб, уларни хизматлар бозори тарзида талқин қилиш ўринли бўлади деб ҳисоблаймиз.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорлари аҳамияти ва бажарадиган вазифалари жиҳатидан аграр бозор асосини ташкил этади. Шунингдек, аграр бозор таркибига қатор бозорлар киритилиши мумкин бўлсада, уларнинг асосийлари сифатида агроресурслар бозори, агрохизматлар бозори ва агроресурслар

⁷Bonanno., Russo., Menapace., Market power and bargaining in agrifood markets: A review of emerging topics and tools. AGRIBUSINESS Том: 34 Выпуск: №1. 6–23 стр. www.webofscience.com.

бозори таркибида, кишлок хўжалигида инновацион жараённинг фаоллашадгани туфайли интеллектуал мулк объектлари бозорини ҳам киритиш мақсадга мувофиқ. Бизнингча ушбу бозорлар умумий тарзда аграр тармоқда барча бозорларни ўз ичига қамраб олади.

Айни пайтда таъкидлаш лозимки, агроресурслар бозори, агрохизматлар бозори ва аграр интеллектуал мулк бозорлари аҳамияти ҳам бири-биридан қолишмайди. Улар фақатгина бир-бири билан боғлиқ ҳолда фаолият юритиши мумкин. Шу боисдан барча бозорлар мутаносиб ривожлантирилган тақдирдагина аграр тармоқда ишлаб чиқариш жараёнига жалб этилган ресурслардан самарали фойдаланиш мумкин бўлади.

Аграр бозор фаолиятидаги рақобат муҳити нуктаи назаридан баҳолайдиган бўлсак, кишлок хўжалиги маҳсулотлари бозорларида маҳсулот етиштирувчилар кучли рақобат шароитида маҳсулот етиштириб, уни истеъмолчиларга тақдим этишади. Шунингдек, жуда кўплаб ўзаро боғлиқ бўлмаган истеъмолчилар ҳам кишлок хўжалиги корхоналаридан эркин иқтисодий рақобат муҳитида маҳсулотларни харид қилишади. Фақат бу ерда давлат буюртмаси жорий этилган пахта ва бошоқли ғалла (буғдой) маҳсулотлари ҳамда ягона истеъмолчи томонидан харид қилинадиган пилла хом ашёси бундан мустасно. Мазкур ҳолатларда монопсон бозор қоидалари амал қилади ва бу маҳсулот етиштирувчилар учун ўз маҳсулотлари билан эркин бозорда иқтисодий фаолият юритиш имконини чеклайди.

Агроресурслар бозорининг ўзига хос хусусиятлари шундаки, қатор ресурслар инсон томонидан ишлаб чиқарилмайди (табiiий-иқлим омиллари) ва шунингдек, ҳудудий доирада жуда чекланган характерга эга (ер-сув ресурслари). Шунинг учун, айниқса мамлакатимизда чекланган сув ресурсларидан кишлок хўжалиги маҳсулотларини етиштиришда самарали фойдаланиш лозим.

Бу борада мамлакатимиз иқтисодчи олими Э.Ф.Трушинни фикрларига қўшилиш мумкин. У ўзининг илмий тадқиқотларида "...сув ресурсларидан фойдаланишнинг иқтисодий механизмини такомиллаштириш учун мақбул тўловларни ишлаб чиқиш ва ҳисобга олиш, тадқиқ қилиш, сувдан самарали фойдаланувчи

истеъмолчиларни давлат томонидан иктисодий рағбатлантириш лозим”,⁸ – деб таъкидлаган. Ҳозирги кунда мамлакатимиз қишлоқ хўжалигида сув ресурсларидан самарали фойдаланиш тизимини жорий қилиш ва унинг давлат томонидан қўллаб-қувватлар борасида бир қатор ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан, сув ресурсларни тежовчи янги технологиялар жорий этилган экин майдонларга маълум муддатларга солиқдан имтиёзлар жорий қилинган ва бошқалар.

Қишлоқ хўжалигидаги асосий агроресурслардан бири ер давлат мулки ҳисобланиб қишлоқ хўжалиги корхоналарига узок муддатга ижарага берилади (30 йилдан 50 йилгача бўлган муддатга), деҳқон хўжаликларига эса меросга қолдириш ҳуқуқи билан муддатсиз фойдаланишга ажратиб берилади. Қишлоқ хўжалигида эркин ер бозори ривожланмаган (қишлоқ хўжалигида ер участкалари бозордаги олди-сотди муомалаларига жалб қилинмаган).

Ердан фойдаланганлиги учун фермер хўжаликлари ва бошқа қишлоқ хўжалиги корхоналари ягона ер солиғи, деҳқон хўжаликлари эса ер солиғи тўлашади. Ердан фойдаланиш ҳуқуқини фермер хўжаликлари кредит олишда гаров сифатида фойдаланиши мумкин.

Республикада сув ресурслари чекланган ва танқислиги боисдан ундан тежаб-тергаб фойдаланиш зарурати юқори бўлиб, сув тежовчи усуллар ва технологик ишланмалардан фойдаланиш давлат томонидан рағбатлантириб келинади. Айни пайтда сув истеъмолчилари бўлган хўжаликларга аниқ лимитлар асосида суғориш учун сув етказиб берилади.

Меҳнат ресурслари агроресурслар асосини ташкил этади. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши мавсумий характерга эга бўлганлиги боисдан, аҳолининг асосий қисми қишлоқларда истикомат қилишига қарамай, қишлоқ хўжалигида ҳудудий доирада мавсумий меҳнат ресурслари тақчиллиги кузатилади. Айни пайтда мамлакатимиз қишлоқ хўжалиги тармоғида банд бўлган ишчи

⁸Трушин Э.Ф. Повешении экономической эффективности использования водных ресурсов на основе совершенствования хозяйственного механизма водопользования. Автореферат. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Т-1991. 19 стр.

кучининг ортиқчалиги кузатилади. Бу энг аввало миграцион жараёнларнинг секинлиги ва аҳолининг анъанавий тарздаги миграцион нофаоллиги, кишлокларда саноат корхоналарининг, хизматлар кўрсатиш субъектларининг яхши ривожланмаганлиги билан изоҳланади.

Агроресурслар бозорида рақобатни вужудга келтириш учун чет эл корхоналарини агроресурслар бозорига кириб келишига кенг шароитлар яратиш, ресурслар ишлаб чиқарувчи корхоналарнинг диллерлик марказларини ҳудудларда, лизинг компаниялари фаолиятини кенгайтириш масаласини ҳал этиш зарур. Маълумки, бозор иқтисодиёти кўп жиҳатдан товар-пул муносабатларига асосланган ва уларга хос иқтисодий қонунлар, яъни эркин бозордаги талаб, таклиф, баҳо механизмлари асосида бошқариладиган тизим ҳисобланади. Бозор ўзига хос таркибга эга бўлган мураккаб тизим ҳисобланади ва у хилма-хил турларга бўлинади. Масалан, айирбошлаш микёси жиҳатидан маҳаллий, ҳудудий ва жаҳон бозорларига бўлиниши ҳам мумкин.

Россиялик иқтисодчи олимлар И.Добрынин ва С.Тарасевичлар кишлок хўжалиги маҳсулотлари бозорини куйидагича “Кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорлари – бу кишлок хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари шунингдек, кишлок хўжалиги билан саноат тармоқлари ўртасидаги айирбошлаш жараёнлари мажмуини ўз ичига олувчи иқтисодий атама ҳисобланади”,⁹ - деб таърифлайди. Албатта, кишлок хўжалиги ва саноат маҳсулотлари ўртасидаги фарқ жуда қисқа бўлиб, бир-бирини тўлдира олади ва ўзаро алоқада бўлади.

Кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорини икки турга, озиқ-овқат маҳсулотлари бозори ва ноозик-овқат маҳсулотлари бозорларига бўлиш мумкин, бошқа томондан эса пахта бозори, ғалла бозори, гўшт ва гўшт маҳсулотлари бозори, сут ва сут маҳсулотлари бозори ва бошқа шу каби бозорларга ажратиш мумкин бўлади. Бундан ташқари, ушбу бозорларни қисқа ихтисослашган бозорларга масалан, мева-сабзавот бозорини ўз навбатида мева бозори, ёнғоқлар

⁹Добрынин И., Тарасевич С. Экономическая теория. Питер-2009. 58-69 стр.

бозори, полиз маҳсулотлари бозори ва бошқа турларга бўлиш ҳам мумкин.

Иқтисодчи олимлардан Barbier ва Hochard ўзларини илмий мақолаларида “...табiiй иқлим шароити оғир, тупрок унумдорлиги паст, ёмғир миқдори чекланган, сув ресурслари тақчил худудларда етиштирилган кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини баҳолашда халқаро молиявий институтлар томонидан қўллаб-қувватлаш ҳамда иқлим ўзгаришларини салбий оқибатлари таъсирини ривожланган мамлакатлар ҳисобидан юмшатиш механизмлари ишлаб чиқилиши жаҳон кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорини мутаносиб ривожланишига хизмат қилади”,¹⁰ – деб ҳисоблайдилар.

Кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозори - ички (маҳаллий ва худудий бозорлар) ва ташқи бозорларга бўлинади. Маҳсулотни сотиш даражасига қараб улгуржи ва чакана бозорларга, маҳсулотларни саклаш даврига қараб тез бузилувчи маҳсулотлар ва узок сакланувчи маҳсулотлар бозорларига ҳамда маҳсулот турига қараб нон ва нон маҳсулотлари бозори, сабзавот ва картошка бозори, шакар бозори, пахта бозори ва бошқалар бўлиниши ҳам мумкин. Бундан ташқари, ушбу бозорлар маҳсулотнинг истеъмолга тайёрлигига қараб тайёр маҳсулотлар ва хом ашё бозорларига бўлинади.

Бугунги кунда республикада кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорларини бозорга маҳсулот таклиф қилиш хусусиятига қараб икки турга бўлишимиз мумкин бўлади, эркин бозорга таклиф қилинадиган ва давлат буюртмаси асосида етиштириладиган (сотиладиган) маҳсулотлар бозорлари. Бу ерда давлат буюртмаси асосида етиштириладиган маҳсулотлар асосан пахта хом ашёси ва бошокли дон (етиштириладиган буғдой ва шолининг бир қисми) маҳсулотлари қиради.

Эркин бозор учун ва давлат буюртмаси учун маҳсулот етиштирувчи фермер ва деҳқон хўжалиklarини асосий ресурслар

¹⁰Barbier., Hochard. The Impacts of Climate Change on the Poor in Disadvantaged Regions. REVIEW OF ENVIRONMENTAL ECONOMICS AND POLICY Том: 12 Выпуск: 1 Стр.: 26-47. www.webofscience.com.

билан таъминлаш тизимида ҳам бир қатор фарқлар мавжуд бўлиб, ушбу фарқлар энг асосий ресурсларга нисбатан қуйидагича кўринишга эга (1.1-жадвал).

Бунда қишлоқ хўжалиги ерлари, экинларни суғориш учун сув ресурслари, иш кучини қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши учун ёллаш, минерал ўғитлар, нефть маҳсулотлари, уруғлик таъминоти масалаларидаги фарқлар ўзаро таққосланган. Чунки, давлат буюртмаси доирасидаги маҳсулотлар учун давлат томонидан имтиёзли нархларда, белгиланган меъёрлар асосида ресурслар етказиб бериш тизими йўлга қўйилган.

Глобал ихтисослашув хусусиятларини ёки табиий-иқлим омилларини эътиборга оладиган бўлсак, ҳеч бир давлат аҳоли истеъмоли учун зарур барча қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ўзида тўлиқ ишлаб чиқара олмайди, шунинг учун халқаро ихтисослашув талабларига риоя этилади. Бунда давлатлар томонидан ишлаб чиқариш иқтисодий жиҳатдан ўзини окламайдиган ёки етиштириш табиий иқлим шароитлари мос бўлмаган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини бошқа давлатлардан импорт қилади (Ўзбекистон асосан цитрус меваларни харид қилади).

Агрохизматлар бозори аграр бозорнинг муҳим ва ажралмас бир бўлаги бўлиб, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозори билан доимий равишда узвий боғлиқликда фаолият кўрсатади. Чунки, айнан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорида агросаноат мажмуининг пировард мақсадлари учун хизмат қиладиган ҳам ашё етиштириш жараёни амалга ошади. Етиштирилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини иқтисодий самарадорлиги маҳсулотни етиштиришга қилинган харажатларга боғлиқ бўлади.

Республикамик иқтисодчи олими С. Джалалов ўзини илмий ишларида "...қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг иқтисодий самарадорлиги, ижтимоий меҳнат, яъни ишчи кучи самарадорлигини оширишда ифодаланади",¹¹ – деб ҳисоблайди.

¹¹ Джалалов С. Перспективы внедрения капельного орошения в Узбекистане. Ж. Сельское хозяйство Узбекистана. 24-26 стр.

Эркин ва давлат буюртмаси учун маҳсулот етиштирувчи субъектларни асосий ресурс билан таъминот ҳолати¹²

Асосий ресурслар номлари	Эркин бозор учун маҳсулот етиштирувчи субъектлар (фермер ва деҳқон хўжаликлари)	Давлат буюртмаси учун маҳсулот етиштирувчи субъектлар (фермер хўжаликлари)
1. Кишлоқ хўжалиги ерлари	-узук муддатли (30 йилдан 50 йилгача) ижара асосида (ф/х); -меросга қолдириш ҳуқуқи билан умрбод эгаллик қилиш (д/х)	узук муддатли (30 йилдан 50 йилгача) ижара асосида
2. Сув ресурслари (қишлоқ хўжалигига)	сув таъминоти даражасига боғлиқ ҳолда белгиланган лимит асосида ҳудудий СИУ лар орқали	сув таъминоти даражасига боғлиқ ҳолда белгиланган лимит асосида ҳудудий СИУ лар орқали
3. Мехнат ресурслари (иш кучи)	-ёлланма ёки мавсумий иш кучидан доимий асосда фойдаланиш (ф/х); -мавсумий иш кучидан доимий ёллаш ҳуқуқисиз бир марталик асосда фойдаланиш (д/х)	ёлланма ёки мавсумий иш кучидан доимий асосда фойдаланиш
Тавсия этилади:	Деҳқон хўжаликларида ҳам доимий асосда иш кучидан фойдаланишдаги қонунчиликни такомиллаштириш асосида ёллаш мехнатдан доимий асосда фойдаланишни йўлга қўйиш. Бунда доимий ёлланувчи иш кучи талаб этиладиган тармоқларни қонун билан белгилаб қўйиш	иш кучидан шартномалар асосида фойдаланган ҳолда ижтимоий ҳимоясини йўлга қўйишнинг самарали назорат тизимини жорий қилиш
4. Минерал ўғит таъминоти	биржалар орқали эркин савдо тизими бўйича харид қилиш	давлат буюртмаси доирасидаги маҳсулот учун имтиёзли асосда етказиб бериш
5. Нефть маҳсулотлари таъминоти	биржалар орқали эркин савдо тизими бўйича харид қилиш	давлат буюртмаси доирасидаги маҳсулот учун имтиёзли асосда етказиб бериш
6. Уруғликлар билан таъминот	шартномалар асосида эркин савдо тизими орқали харид қилиш	давлат буюртмаси доирасидаги маҳсулот учун имтиёзли асосда етказиб бериш

Аграр тармоқда агрохизматлар бозорларини шакллантиришда ҳудуднинг қайси турдаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришга (экинлар экишга) ихтисослашгани, табиий-иқлим

¹²Муаллифнинг тадқиқотлари асосида умумлаштирилган.

шароитлари, экин майдонлари ҳажми, қишлоқ хўжалиги экинлари таркиби, мулкчилик ва хўжалик юритиш шакллари ва бошқа шу каби омиллар ҳисобга олинishi лозим.

Бозор иқтисодиёти шароитида агрохизматлар бозорлари талаб ва тақлиф йўналишлари ўзгаришига қараб пайдо бўлади, уларнинг фаолияти эса эркин иқтисодий рақобат асосида шаклланади ва ривожланиб боради.

Агрохизматлар бозорида хизмат кўрсатувчи корхоналарнинг сони кўпайиши, агрохизматлар бозорида рақобат пайдо бўлиб, хизматлар сифати ортишига олиб келади ва бу бозорнинг маълум қонунияти ҳисобланиши боисдан, ушбу қонуниятдан унумли фойдаланиш талаб этилади. Шу билан бирга агрохизматлар бозорлари ривожланишида давлатнинг рағбатлантирувчи дастакларининг ўрни бекиёс ҳисобланади.

Чунки, қишлоқ хўжалиги корхоналарининг нобарқарор (об-ҳавога боғлиқлиги, тез-тез табиий офатлар юз бериши, экинларга касаллик ва зараркундалар хуружи кабилар таъсирида) иқтисодий аҳволи, қишлоқ хўжалигига хизматлар кўрсатиш соҳаларида фаолият юритувчи субъектларнинг ҳам иқтисодий аҳволига салбий таъсир кўрсатади.

Хорижий иқтисодчи олимлардан Tomek., William G., Kaiser., Harry Mason ўзларини олиб борган илмий тадқиқотларида “микроиқтисодий тамойилларни қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорларини хусусиятларига мослаштириб нарх-навонинг турли йўналишлар бўйича қўллашади. Жумладан, улар фючерс шартномалари, аукцион ва келишилган шартномалар аграр бозорни тартибга солувчи механизм”,¹³ – деб ҳисоблайдилар. Тўғри аграр бозор фаолиятини тартибга солишда қиймат, нарх, баҳо механизмларидан самарали фойдаланиш ва уларни такомиллаштириш талаб этилади.

Юқоридагиларни ҳисобга оладиган бўлсак, агрохизматлар бозорининг самарали фаолият юритишида унинг институтчионал

¹³ Tomek., William G., Kaiser., Harry Mason. Agricultural Product Prices. Ed.: Fifth edition. Ithaca : Cornell University Press. 2014y. www.search.ebscohost.com.

асосини барпо қилиш муҳим аҳамият касб этиб, бунда бозорни бошқариш, тартибга солиш, хизмат кўрсатувчи субъектларнинг самарали фаолиятини таъминловчи, рағбатлантирувчи ҳуқуқий ва иқтисодий муносабатлар тизимини йўлга қўйишда давлат томонидан қўллаб-қувватлаш муҳим аҳамият касб этади.

Иқтисодчи олимларидан Lauwers., Ludwig Verbeke., Vim Huylenbroek., Guido Vanлар томонидан тайёрланган “Янги институтчионал иқтисодиёт” деб номланган илмий ишланмада “...институтчионал муҳитни 2 та асосий компоненти сифатида сиёсат ва бозорни кўрсатадилар. Аграр сиёсатни амалга ошириш концептуал, бозор ва таъминот занжирини ташкил этиш ва амалдаги янги технологияларни танлаб олишга хизмат қилса, ресурслардан фойдаланишни самарали бошқариш аграр бозорни иқтисодий механизмларга боғлиқдир”¹⁴, - деб таъкидлайдилар. Ҳозирги кунда аграр бозорни ҳуқуқий ва иқтисодий механизмларини такомиллаштириш улар фаолияти самарали ташкил этилишига ва янги ноанъанавий хизмат турлари шаклланишига олиб келади.

Бугунги кунда мамлакатимизда аграр бозорни ривожлантиришда уларни институтчионал асосларини ўрганиш, янги инновацион ғояларни шакллантириш ва амалиётга татбиқ этишда мавжуд интеллектуал салоҳиятдан унумли фойдаланиш, мавжуд ресурсларни самарали бошқариш ва молиявий механизмларини янада такомиллаштириш зарур.

Қишлоқ хўжалиги ва саноат тармоқлари ўртасидаги товар айирбошлаш нисбати номутаносиблиги ортиб боришига кўп жихатдан саноат корхоналарини агроресурслар бозорисидаги монопол вазияти ҳам сабаб бўлмоқда. Шу жихатдан ҳам қишлоқ хўжалиги тармоғи давлат томонидан доимий равишда кўмак берилишига (бу ерда саноат корхоналарини монопол вазиятига қарши ва монополия салбий оқибатларини камайтириш борасида) муҳтож бўлган стратегик муҳим аҳамиятга молик тармоқ ҳисобланади.

¹⁴ Lauwers., Ludwig Verbeke., Vim Huylenbroek., Guido Van. Role of Institutions in Rural Policies and Agricultural Markets. Boston : Elsevier Science Ltd. BUSINESS & ECONOMICS 2004y. www.search.ebscohost.com.

1.2. Аграр бозорни ривожлантиришнинг назарий масалалари

Ҳозирги кунда халқаро иқтисодиётда жиддий ўзгаришлар юз бериб, у янги қиёфага кириши қайд этилмоқда. Айниқса, бундай жараёнларни озик-овқат дастурларини ҳал этиш масаласи йилдан-йилга кескинлашиб бораётганлигидан ҳам кўришимиз мумкин. Сабаби, озик-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажмини ўсиши аҳоли сони ва эҳтиёжини ўсишидан оғтда қолмоқда. Бундай шароитда озик-овқат етиштириш соҳасида инновацион жараёнларни ривожлантириш орқали қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтириш ва сифатини оширишга эришиш талаб этилади. Чунки, аҳоли озик-овқат маҳсулотлари билан таъминланиши уларнинг фаровон ҳаёт кечиришлари учун замин яратади.

Аҳолини озик-овқат маҳсулотлари билан таъминлашни юксалтириш учун энг аввало агросаноат мажмуаси таркибидаги тармоқларни моддий-техник базаси мустаҳкамлаш, фан-техника янгиликларини ишлаб чиқаришга жорий этиш орқали амалга ошириш мумкин. Шу сабабли, соҳада ҳам халқаро иқтисодиётда юз бераётган жараёнларни ҳисобга олган ҳолда иқтисодий ислохотлар мунтазам равишда амалга оширилмоқда. Бу ислохотларнинг асосий мақсади, қишлоқ хўжалиги корхоналарини модернизация қилиш, қишлоқ хўжалигига тегишли ерларни муҳофаза қилиш ва уларда ирригация тизимини яхшилаш, тупрокни унумдорлиги ва экинлар ҳосилдорлигини ошириш бўйича чора-тадбирларни амалга оширишга қаратилгандир.

Аграр соҳада фаолият юритаётган қишлоқ хўжалиги корхоналарини иқтисодий самарадорлигини таъминлаш мавжуд ташкилий-иқтисодий ва бошқа механизмларни такомиллашганлик даражасига боғлиқдир. Тармоқда фаолият кўрсатаётган корхоналарда иқтисодий самарадорликни оширишни ўзига ҳос интенсив ва экстенсив йўлларида самарали фойдаланиш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан бири ҳисобланади. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида интенсив ўсиш ишлаб чиқариш омилларини сифат жиҳатидан яхшиланиши, тежамли

технологияларни қўлланилиши, ишлаб чиқариш қувватларидан оқилона фойдаланиш ҳисобига таъминланади. Экстенсив ўсиш эса четдан кўпроқ хом-ашё, меҳнат ресурслари ва молиявий маблағларни жалб этиш орқали амалга оширилиши ҳисобига амалга оширилади. Лекин, амалиётда интенсив ва экстенсив иқтисодий ўсиш бир-бири билан боғлиқ бўлиб, маълум бир шароитларда улардан бири устиворлик қилади ва бу жараён аграр бозорни ривожланишига ўз таъсирини кўрсатади. Аграр бозорни иқтисодий тараққиёти нуқтан-назаридан қараганда, интенсив ўсиш, экстенсив ўсишга нисбатан анча самарали ҳисобланади. Сабаби, иқтисодиётда чекланган ресурслардан оқилона фойдаланиш орқали иқтисодий ўсишга эришиш ҳар қандай субъект учун зарурият ҳисобланади. Масалан, корхоналарда интенсив ўсиш турида, энг аввало ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга кам харажат сарфланади, маҳсулот сифатини ортишига эришилади, оралик маҳсулотлар ҳажми камаяди. Бу жараёнлар соф маҳсулот ҳажмининг ортишига хизмат қилади ва корхонада маҳсулот ишлаб чиқариш самарадорликни ўсишига олиб келади.

Республикамиз мустақилликка эришганидан сўнг эркин бозор муносабатларига асосланган иқтисодиётни шакллантириш бўйича амалга оширилган аграр иқтисодий ислохотлар, аввало, ер муносабатлари, мулкчилик муносабатларини такомиллаштириш йўналишида олиб борилди. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига босқичма-босқич давлат буюртмаси бекор қилиниб, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорнинг талаб ва таклиф қонуниятлари бўйича фаолият юрита бошлади.

Ишлаб чиқариш соҳаларида ресурслар харид қилиш ва улардан самарали фойдаланиш масаласи ҳам ишлаб чиқарувчилар томонидан мустақил ҳал қилиниши қишлоқ хўжалигида хусусий мулкчиликка асосланувчи фермер ва деҳқон хўжаликлари фаолиятини ривожлантиришга устиворлик берилиши билан боғлиқ ҳолда юз бермоқда.

Иқтисодчи олимлардан Josling ва Tim ўзларини олиб борган тадқиқотларидан келиб чиқиб, "...давлат томонидан деҳқон ва

фермер хўжаликларига оид амалга оширилган ислохотларни истъёмолчиларга таъсири, халқаро бозорлари ўртасидаги савдо ва транзит алоқаларни ҳолати, жаҳон савдо ташкилоти қоидаларига амал қилиш даражаси аграр бозорни ҳолатини белгилаб беради”¹⁵, – деб ҳисоблашади. Ҳозирда жаҳон савдо ташкилотининг тартиб ва қоидаларига амал қилинган ҳолатдагина етиштирилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари халқаро бозорда эркин ҳаракатланиши мумкин бўлади. Бугунги кунда мамлакатимизда ҳам халқаро савдо ташкилотига аъзо бўлиш ва бу фаолиятини амалга ошириш бўйича хорижий давлатлар билан ҳамкорликда бир қатор ишлар амалга оширилмоқда.

Аграр бозор ҳам мураккаб тузилмага эга бўлиб, асосан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларидан иборат бўлади. Мамлакат аграр соҳасида олиб борилаётган ислохотларда ушбу бозорларнинг ўзаро узвий боғлиқлиги, бир-бири билан мураккаб муносабатда бўлиши боис уларни ривожлантиришда бозор иқтисодиёти қонунларига қатъий амал қилишини ҳисобга олган ҳолда ривожлантириш тадбирларини амалга ошириш муҳим аҳамият касб қилади.

Тадқиқотларга кўра, аграр бозорни ривожлантиришда ана шу жиҳатларни етарлича ҳисобга олиш қийинлиги, бу масалага бир томонлама ёндашиш оқибатида бир қатор муаммолар келиб чиқади. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорларида маҳсулотлар сотишда ечилиши лозим бўлган қатор масалалар мавжудлиги туфайли етиштирилган ҳосил тўлиғича истъёмолчига етмасдан нобуд бўлиши ҳолатлари, етиштирилаётган маҳсулотлар рақобатбардошлиги нисбатан паст бўлиши, ишлаб чиқарувчининг молиявий аҳволига ўзининг салбий таъсирини кўрсатади. Бу ҳолатга ўз навбатида агроресурслар бозорларини етарли даражада яхши ривожланмаганлиги сабаб бўлмоқда.

¹⁵Josling., Tim. Farm Policies And World Markets: Monitoring And Disciplining The International Trade Impacts Of Agricultural Policies. New Jersey : World Scientific. BUSINESS & ECONOMICS 2015y. www.search.ebscohost.com.

Иқтисодчи олимлардан Walsh ва Brianлар ўзларини илмий ишланмаларида "...фермер хўжаликлари томонидан қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш учун зарур бўлган ресурсларни сотиб олишда нарх рискларини бошқариш, ишлаб чиқариш воситаларини ўрганиш ва бу жараёнларда интеграциялашган маркетинг тизимини қўллаш ресурслар бозорини ривожланишига хизмат қилади"¹⁶, – деб таъкидлайдилар. Ушбу билдирилган хулосалар қишлоқ хўжалигида мавжуд ресурслардан самарали фойдаланиш, етиштирилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларни сотиш жараёнида маркетинг тамойилларига амал қилиш ва бу фаолиятни доимий назорат қилиш муҳим масалалардан эканлигини англатади.

Дехқон аксарият ҳолларда ресурслар харид қилишда танлаш имкониятига эга эмас, маҳсулот етиштиришда зарур бўлган моддий-техника ресурслари бозорида рақобат муҳити чекланганлиги, талаб ва таклиф қонунига амал қилиш имкониятлари пастлиги (бозордаги табиий монополия ҳолати ҳукмрон бўлиши оқибатида) нисбатан қиммат бўлган ва монополия таъсирида кўп ҳолларда сифати талабга жавоб бермайдиган ресурслардан фойдаланишга мажбур бўлади.

Тобора ривожланиб бораётган агрохизматлар бозоридаги қишлоқ хўжалиги корхоналарига кўрсатилаётган иш ва хизматларнинг миқдор жиҳатидан етарли эмаслиги, сифати ва нархларининг ҳар доим ҳам талабларга жавоб беравермаслиги қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ривожига тўсиқ бўлувчи омил ҳисобланади. Булар эса пировард натижада айланиб келиб, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш самарадорлигининг паст бўлиши, маҳсулот сифати ва рақобатбардошлилигини бозор талабига жавоб бермаслиги оқибатида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорини етарли даражада ривожлана олмаслигига сабаб бўлади.

Аграр бозор ривожланишидаги номутаносибликлар туфайли агроресурслар бозорлари алоҳида суръатларда, қишлоқ хўжалиги

¹⁶ Walsh., Brian Marketing Agricultural Products and Services. [New South Wales, Australia] : Tocal College, NSW DPI. 2011y. www.search.ebscohost.com.

маҳсулотлари бозорлари бошқа бир суръатларда, хизматлар бозорлари эса яна бир бошқа суръатларда ривожланиши кузатилмоқда. Натижада, бундай ҳолатлар аграр соҳада тармоқлараро баҳо ўсиши нисбатлари шаклланишида кескин табақали вазият юз беришига олиб келади. Жумладан, аграр ислохотларни амалга ошириш жараёнида кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари баҳо индексларининг ўзгариши ва тармоқда истеъмол қилинадиган асосий турдаги саноат маҳсулотлари баҳо индексларининг ўзгариши орасида кескин тафовут кузатилмоқда, яъни кишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган асосий турдаги саноат маҳсулотлари ва сервис хизматларининг ўртача баҳолари 2017 йилда 2005 нисбатан 8-13 мартага, асосий кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари баҳоси (пахта ва ғалла) эса шу давр мобайнида 5,45 мартага ортанлиги бунинг яққол исботидир.

Бошқача қилиб айтганда, 2017 йилда 2005 йилдаги ҳажмларда моддий-техника ресурслари сотиб олишдан барча шароитлар тенг бўлган ҳолатда, қарийб 2,3 марта кўпроқ кишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ва сотиш талаб этилган.

Демак, кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорлари аграр бозорнинг ўзаро бир-бирига боғлиқ ва бир-бирини тўлдирувчи қисми ҳисобланади ва кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозори орқали узвийлик касб этади. Чунки, айнан кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорида агросаноат мажмуининг пировард мақсадлари амалга ошади. Ҳар бир аграр бозор гарчи мустақил фаолият юритсада, лекин у кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорига хизмат қилади. Яъни, кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини кишлоқ хўжалигида арзон ва сифатли маҳсулот ишлаб чиқаришга қулай шарт-шароит яратувчи восита сифатида намоён бўлади. Аграр бозорлар ўртасидаги узвий боғлиқликни қуйидаги жадвал асосида изоҳлаш мумкин (1.2-жавдал).

Аграр секторда кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини бир-биридан келиб чиқувчи ва бирининг ривожланиши ёки паст даражада ривожланиши,

иккинчисининг фаолиятига узвий таъсир қилувчи бозорлар йиғиндиси сифатида қараш мумкин.

1.2-жадвал

Аграр бозор фаолияти доирасидаги узвий иқтисодий боғлиқлик ҳолати¹⁷

т/р	Маҳсулотлар тури номлари	Агроресурслар бозори	Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозори	Агрохизматлар бозори
		(АРБ)	(ҚХМБ)	(АХБ)
1.	Етиштирилаётган асосий товар маҳсулотлар			
	қишлоқ хўжалиги техника воситалари	Тўлик (ҚХМБ) ва (АХБ) бозорлар учун	истеъмолчи	истеъмолчи
	эҳтиёт қисмлар	Тўлик (ҚХМБ) ва (АХБ) бозорлар учун	истеъмолчи	истеъмолчи
	минерал ўғитлар	Тўлик (ҚХМБ) бозор учун	истеъмолчи	-
	нефт маҳсулотлари (қишлоқ хўжалиги учун)	Тўлик (ҚХМБ) ва (АХБ) бозорлар учун	истеъмолчи	истеъмолчи
	қишлоқ хўжалиги ерлари	Тўлик (ҚХМБ) бозор учун	истеъмолчи	-
	суғориш учун сув ресурслари	Тўлик (ҚХМБ) бозор учун	истеъмолчи	-
	экинлар уруғликлари ва кўчатлар	Тўлик (ҚХМБ) бозор учун	истеъмолчи	-
	насли чорва моллари ва наслилик материаллари	Тўлик (ҚХМБ) ва (АХБ) бозорлар учун	истеъмолчи	истеъмолчи
	экинлар ва мевали дарахтлар навлари	Тўлик (ҚХМБ) бозор учун	истеъмолчи	-
2.	Асосий фаолиятдан олинмаган фойда манбаи	Тўлик (ҚХМБ) ва (АХБ) бозорлар ҳисобиغا	Барча бозорлар ҳисобиغا	Тўлик (АРБ) ва (ҚХМБ) бозор ҳисобиغا

Буларга пахта, ғалла, мева-сабзавот бозорлари, чорвачилик маҳсулотлари бозори, меҳнат бозори, агрокимё хизмати бозори,

¹⁷Муаллифнинг тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган.

уруғлик ва экиш материаллари бозори, техника воситалари ва эҳтиёт қисмлар бозори, ёқилғи-мойлаш материаллари бозори, зооветеринария хизмати бозори, насли ва маҳсулдор ҳайвонлар бозори, чорва озукиси бозори ва бошқалар киради.

Аграр бозорнинг шаклланишида қуйидаги омилларни ҳисобга олиш лозим:

– мавжуд талаб ва таклиф баланси ишлов бериладиган қишлоқ хўжалиги экин майдонида боғлиқ ҳолда турли ресурсларга бўлган талаб;

– ҳудудлар бўйича қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш таркибининг ҳудудлар табиий-иқлим шароитларини ҳисобга олган ҳолда шаклланганлиги;

– қишлоқ хўжалиги экинларининг маҳсулотларга бўлган бозор талабидан келиб чиққан ҳолда жойлашиши;

– қишлоқ хўжалиги экинлари, мевали дарахтлар ҳосилдорлиги ва чорва моллари маҳсулдорлиги даражаси;

– қишлоқ хўжалиги тармоғининг ҳудудлар кесимида ихтисослашганлик даражаси, фермер хўжалиқларининг салоҳиятидан самарали фойдаланишни кўзда тутувчи кўп тармоқли фаолиятнинг самарали ташкил қилинганлиги;

– мулкчилик ва хўжалик юритиш шакллари ва бошқалар.

Бизнингча, бозор муносабатларини ривожлантириш ва иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорлари босқичма-босқич эркинлашиши ва бунда хусусий сектор салмоғини ошишига эришишнинг аҳамияти ортиб боради ҳамда ушбу бозорларда ноанъанавий хизмат турлари ривожланиши лозим.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорини ресурслар билан таъминлаш ҳамда хизмат кўрсатиш тизими ҳам етарлича номарказлаштирилиши ва соғлом ракобат улуши ортиши лозим. Бунга, албатта қишлоқ хўжалиги ва саноат маҳсулотлари нархларининг давлат томонидан мувофиқлаштирилиши орқали эришиш мумкин. Бундан ташқари, давлат ресурс етказиб берувчи ва хизмат кўрсатувчи корхоналар кўпайишини ўзининг солиқ, кредит,

суғурта ва бошқа дастаклар орқали рағбатлантириши мақсадга мувофиқ.

Аграр бозорни ривожланишида зарур омилларнинг барқарор ҳолатини ҳисобга олиш лозим. Буларга экин майдонлари, ресурслар (сув, ҳудудий хусусиятлар) микдорига мос равишда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш таркиби, аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотлари турларига бўлган эҳтиёжини таъминлаш кабилар киради. Бу омиллар маълум турдаги ресурсларни, масалан, аниқ бир турдаги ресурсларни жалб қилган ҳолда аниқ турдаги маҳсулотлар етиштиришни кўпайтиришда мустаҳкам замин бўлади.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини самарали фаолият юритишида унга кўмак берувчи ва қулай шарт-шароит яратувчи ҳуқуқий-меъёрий, молиявий, хизмат кўрсатувчи институтлар ривожланиб бориши зарур. Яъни, аграр бозорлар фаолиятини ташкил қилишда унинг институционал асосларини такомиллаштириб бориш муҳим аҳамиятга эга.

Институционал асослар бозорни бошқариш, бозорларнинг узлуксиз ва самарали фаолият юритишини таъминловчи муносабатларнинг иқтисодий, молиявий ва ҳуқуқий тизимини ўз ичига олади. Бу, албатта қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларидаги табиий ва бошқа монополия ҳолатларини чеклашдаги, соҳада рақобат муҳитини вужудга келтиришдаги давлатнинг тартибга солувчи сиёсатининг тўғри белгиланиши билан характерланади. Бунда, энг аввало аграр бозор доирасидаги рақобатни ривожлантириш чора-тадбирлар амалга оширилиши ва ишлаб чиқариш, савдо ҳамда хизматлар кўрсатиш соҳаларидаги монополияни чеклаш тадбирлари муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Мамлакатимиз қишлоқ хўжалигида техникалардан самарали фойдаланиш самарадорлигини ошириш ва унга таъсир этувчи омилларнинг назарий асосларини ўрганиш бўйича мамлакатимиз иқтисодчи олимлари, хусусан Р.Х.Хусанов, А.Н.Ҳамдамов, И.Э.Рафиқовлар илмий изланишлар олиб бориши натижасида

“...кишлоқ хўжалиги техникасидан фойдаланиш самарадорлигига таъсир кўрсатувчи омилларни 4 гуруҳга ажратганлар: трактор ва кишлоқ хўжалиги машинасининг техник кўрсаткичлари; табиий-иклим шароитлари; ташкилий омиллар; иқтисодий омиллардан иборат”¹⁸, – деб таъкидлайдилар. Бу омиллари бир-бири билан ўзаро боғлиқ бўлиб, кишлоқ хўжалиги техникасидан унумли фойдаланишда ўзини таъсирини кўрсатади.

Аграр бозор доирасида барча бозорлар талаб ва таклиф қонунияти асосида фаолият юритиши керак бўласада, аммо ўз хусусиятлари ва ижтимоий-иқтисодий аҳамияти жиҳатидан кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозори марказий ўринда туриши мақсадга мувофиқ. Ўз навбатида агроресурслар ва агрохизматлар бозорлари эса кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорининг ривожига хизмат қилган ҳолда ўз ривожланиш йўналишини белгилаши лозим.

Айтиш мумкинки, кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларидаги талаб ва таклиф, баҳо ўзгариши суръатларига мос равишда қўллаб-қувватланиши лозим. Лекин, амалиётда кишлоқ хўжалигини ресурслар билан таъминот тизими ва хизмат кўрсатувчи субъектларнинг монопол мавқеи сақланмоқда. Бунда ресурс таъминотини тўлиқ номарказлаштириш, хизмат кўрсатиш тизимида соғлом рақобатни кучайтириш учун қулай иқтисодий, ҳуқуқий ва ташкилий шарт-шароит яратиш лозим.

Ҳозирда кишлоқ хўжалиги тармоғи республикамиз иқтисодиётида муҳим ўрин эгаллашини, ер ва сув ресурсларига ҳамда табиий-иклим шароитига узвий боғлиқлигини ҳисобга олиб давлат томонидан либераллаштириш ҳамда молиявий дастаклардан кенг фойдаланган ҳолда ривожлантирилиши керак.

Фермер хўжаликлари учун имтиёзли асосда моддий-техника ресурслари асосан пахта ва ғалла етиштиришга етказиб берилсада, бошқа турдаги маҳсулот етиштирувчи фермерлар бу имкониятдан фойдаланишмайди. Шу боисдан чорвачилик, мева-сабзавот, полиз ва

¹⁸ Хусанов Р., Хамдамов А., Рафиков И., Кишлоқ хўжалигида сервис хизмати, муқобил машина-трактор паркларини ривожлантириш муаммолари. Т.; -2001. -11 бет.

картошкачилик йўналишидаги фермерлар учун бу имтиёзлардан фойдаланиш йўлга қўйилиши лозим.

Аксарият фермер хўжалиklarининг молиявий ҳолати талабга жавоб бермаслиги ҳамда улар томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотлар нархларини саноат маҳсулотлари нархларига нисбатан паст суръатларда ошиши шароитида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг нархлари бозордаги талаб ва таклиф мувозанатига боғлиқлиги сабабли, қишлоқ хўжалиги корхоналарини маҳсулот ишлаб чиқариш ҳисобидан оладиган фойдаси аксарият ҳолларда оддий такрор ишлаб чиқаришни таъминлайди ҳолос.

Ерга ишлов бериш билан боғлиқ техникалар деҳқон хўжалиklarида мавжуд эмаслиги, дизель ёқилғисини харид қилишга манфаатдорликни пасайтиради (зарурат кўпчилиги ҳолларда ерга ишлов бериш билан боғлиқ хизматлардан фойдаланишда техник хизмат кўрсатувчи субъектлар ёқилғисиз хизмат кўрсатиши ва уни хизматларга буюртма берган хўжалиklar ҳисобидан коплаши туфайли пайдо бўлади).

Моддий-техника ресурслари тақчиллиги, баҳоси фермер ва деҳқон хўжалиklarининг тўлов имкониятидан юқорилиги шароитида қишлоқ хўжалиги корхоналарига техник хизмат кўрсатиш тизимини ривожлантириш тақозо этилади. Аммо, истикболда бевосита фермер хўжалиklarини қишлоқ хўжалиги техника воситалари билан таъминлаш бўйича қатъий тадбирлар тизими амалга ошириб борилиши лозим.

Келгусида қишлоқ хўжалиги техника воситаларини лизингга бериш амалиёти давом эттирилиши ва бунда лизингга бериладиган техникалар ассортиментини кенгайтириш, лизинг шартларини такомиллаштириб бориш агроресурслар бозорлари ривожланишида муҳим йўналиш ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарини агротехник тадбирларни мустақил равишда бажаришни таъминлайдиган даражада техник куруллантириш йўналишига хизмат қиладиган, лизинг тизимида рақобат муҳитини шакллантириш ва лизинг субъектлари сонини

кўпайтиришнинг самарали механизмларини ишлаб чиқиш муҳим аҳамиятга эга.

Агроресурслар бозоридаги соғлом иқтисодий рақобат агроресурслар бозорида самарадорликка олиб келиши моҳияти шундаки, монопол вазиятга эга бўлмаган, бозор тўғрисидаги яхши ахборотга эга бўлган харидорлар ва сотувчилар ўзлари учун фойда келтирувчи вазиятларда савдо битимларини амалга оширди. Шу асосда эркин товар айирбошлаш жараёни орқали ресурслардан фойдаланишда бозор иштирокчиларининг фойда олиши мумкин бўлган йўналиш пайдо бўлади.

Бозор иқтисодиёти тараккий этган мамлакатлар тажрибаларига кўра, иқтисодий эркин ва соғлом рақобатли бозор шароитидагина моддий ишлаб чиқариш ҳамда хизматлар кўрсатиш жараёнида аграр ресурслар энг кўп самара берадиган комбинацияларда ишлаб чиқариш жараёнига жалб этилиши ва тақсимоти юз бериши мумкин.

Бу ерда ресурслар ишлаб чиқариш жараёнига самарали таркиб ва микдорларда жалб этилган ҳолатда, ҳар бир аграр бозор ўзаро боғлиқ ҳолда фаолият олиб боргани ҳолда ҳеч бўлмаганда улардан биттаси ўз имкониятини аграр соҳадаги бошқа бир бозор ҳисобига яхшилаши салбий ҳолат сифатида қаралмоқда. Чунки, бунда бошқа бир субъектнинг иқтисодий вазиятига зарар келтирилади, натижада аграр бозор доирасида ва умуман мамлакат микёсида ресурслардан самарасиз фойдаланиш ҳолати юзага келиши мумкин. Буни республикамиздаги ҳолатни мисол келтириш орқали кузатиш мумкин. Масалан, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорлари иштирокчиларидан бири фермер хўжаликлари нисбатан қиммат ва монопол баҳоларда тавсия қилинаётган минерал ўғитларни харид қилиши орқали кимёсаноат корхоналари фаолияти, яъни агроресурслар бозорини ривожлантиришни молиялаштиради. Бунда агроресурслар бозори қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозори ҳолати ёмонлашиши ҳисобига ўз имкониятини яхшилаб олиши, жамият учун салбий ҳолат. Чунки, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорлари ўз имкониятларини бой бермоқда.

Шунингдек, қишлоқ хўжалиги тармоғини ривожлантиришнинг иқтисодий ва ижтимоий аҳамияти, сўнгги йилларда дунё бўйича озиқ-овқат муаммоси тобора мураккаблашиб бораётган бир пайтда янада ортиб боради. Тарихан, қишлоқ хўжалиги тармоғи республикамизда кенг ривож топганлиги, айниқса пахтачилик соҳасида кўп йиллар давомида моддий-техник, илмий-интеллектуал, касб-профессионал салоҳият ва йирик тажрибалар тўпланганлиги, республиканинг халқаро меҳнат тақсимоотида, дунё пахта бозорида, пахта етиштирувчи давлатлар орасида етакчи ўринлардан бирини эгаллаши, пахта маҳсулотлари республика экспорт маҳсулотлари таркибида етакчи ўринда туриши, мамлакат валюта тушумининг кўп қисмини ташкил этиши ва пахта етиштириш деҳқонларнинг турмуш тарзига айланиб, асосий даромад манбаларидан бирини ташкил этиши билан изоҳланади. Шунингдек, мустақиллик йилларида мамлакатда ғалла мустақиллиги йўналишида олиб борилган ишлар натижасида бу борада катта илмий ва амалий салоҳият, катта тажрибалар тўпланиб соҳа тобора ривожланиб бораётганлиги қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорларини ривожлантириш муҳим масалага айланиб боришидан далолат беради.

Сўнгги йилларда тармоқ иқтисодий аҳволида, айниқса пахтачиликда сезиларли ижобий кўрсаткичлар кўзга ташланмаётганлиги, маҳсулот етиштириш маданиятига, тўпланган тажрибаларга ва сифатли маҳсулотлар етиштириб, тармоқнинг рақобатбардошлигини оширишга салбий таъсир кўрсатади. Бундай вазият юзага келиши сабабларидан бири, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва агроресурслар бозорини ривожланиши хусусан, саноат ва қишлоқ хўжалиги тармоқлари ўртасида баҳо ўсиши суръатлари нисбати бузилиши натижасида, қишлоқ хўжалиги тармоғида яратилган даромадлар асосий қисмининг саноат тармоғига ўтиб кетаётганлигидир.

Шу боис қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорини ривожланиши давлатнинг аниқ йўналтирилган ёрдамсиз жуда кийин кечади. Бу борада республикамизда пахтачилик соҳасида кластер тизимини жорий

қилиш борасидаги тадбирлар қишлоқ хўжалигини қўллаб қувватлашда жуда катта аҳамият касб қилиши билан биргаликда, қишлоқ хўжалиги соҳасининг давлатнинг протекционизм сиёсатига мухтожлиги сақланиб қолади.

Юқорида муаллиф томонидан тавсия қилинаётган услуб асосида саноат маҳсулотлари нархи ўсиши ҳисобига қишлоқ хўжалиги тармоғи ҳисобидан саноат тармоқлари ва хизмат кўрсатиш соҳалари товарлар айрибошлаш жараёни орқали ўзлаштирган маблағлар миқдорини аниқлашга имкон беради ва ушбу маблағларни қишлоқ хўжалиги тармоғини ривожлантириш учун давлат томонидан турли дастаклар орқали қишлоқ хўжалигини ривожлантириш мақсадлари учун қайта йўналтириш учун имкон пайдо қилади. Саноат тармоқларига ўтиб кетаётган маблағларни қайтаришда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари нархига қўшимчалар сифатида ёки мақсадли субсидиялар тарзида, фермер хўжалиқларига етказиб бериладиган моддий-техник ресурслар тизимидан фойдаланиш тавсия қилинади.

Маълумки, қишлоқ хўжалигидаги мавжуд агроресурслардан самарали фойдаланиш жараёнига ички ва ташқи омиллар бевосита ўз таъсирини кўрсатади. Айниқса, агроресурслар бозори эса бевосита қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва агрохизматлар бозорлари билан биргаликда фаолият юритади. Бундай шароитда ижобий натижаларга эришиш учун аграр бозор таркибида фаолият юритаётган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорлари ривожланиши муганосиблигини таъминлаш ва улар орасидаги ўзаро иқтисодий муносабатларни назарий-услубий асосларини такомиллаштириб бориш талаб этилади.

Аграр бозор тизими бошқа соҳаларга қараганда ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Жумладан, бу соҳа биринчи навбатда маҳсулот ишлаб чиқариш нуктаи-назаридан бевосита табиий-иқлим шароитига боғлиқлиги, маҳсулот етиштириш ва хизмат кўрсатиш йил давомида барқарор давом этмаслиги, маҳсулот сотиш ёки хизмат кўрсатишда нархларнинг мавсумий тебраниши ва бошқа омиллар билан тавсифланади.

Аграр бозор таркибига кирувчи қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини ривожлантириш мутаносиблигини таъминлаш маълум мезон ва кўрсаткичлар орқали амалга оширилиши талаб этилади. Аграр бозорлар фаолиятига баҳо бериш ва уларни ривожлантиришни бошқариш имконини берадиган мезон ва кўрсаткичларни танлаш маълум талабларга жавоб бериши лозим. Жумладан, ушбу мезонлар ва кўрсаткичлар ўз ўрнида нисбий таққосланиши лозим бўлади. Чунки, ушбу бозор иштирокчилари бўлган субъектлар ҳар бири мустақил лекин, ўзаро боғлиқликда фаолият кўрсатади.

Бизнинг назаримизда бунда асосий мезон сифатида аграр бозорлар иштирокчилари фаолияти (ҳуқуқий шахслар) ривожланиши учун тенг иқтисодий ва ҳуқуқий шароитлар яратиб берилиши асос сифатида қабул қилиниши мумкин. Аммо, ушбу мезон назарий жиҳатдан тўғри бўлсада, ундан амалий муаммоларни ҳал этишда фойдаланиш анча мураккаб ва ноаниқ ҳисобланади. Шунинг учун ҳам мезон танлашда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларининг асосий фаолияти ўзаро бир-бири билан узвий боғлиқ деб қабул қилиш талаб этилади. Амалда ҳам шундай, яъни қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорлари, агроресурслар бозорларида асосий ёки ягона истемоччи (харидор) ҳисобланади. Масалан, минерал ўғитлар ишлаб чиқарувчи ва сотувчи субъектлар учун асосий ва ягона истемолчи бу қишлоқ хўжалиги корхоналари ҳисобланишади.

Айни пайтда қишлоқ хўжалиги корхоналарининг молиявий ҳолати агроресурслар сотувчи субъектлар маҳсулотларига талаб шаклланишидаги асосий ҳал этувчи омил бўлиб хизмат қилади. Ёки қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчи субъектлар томонидан етиштириладиган маҳсулотлар (товарлар)нинг асосий истемолчилари бу уй хўжаликлари ёки қайта ишловчи саноат корхоналари ҳисобланишади. Демак, бозор муносабатлари ривожланиб бориши шароитида аграр бозорларни мутаносиб ривожлантиришни таъмин этишдаги асосий мезон сифатида *“Ўртача имкониятга эга бўлган аграр бозор субъектларининг товар*

маҳсулоти бирлигини тайёрлаш (етиштириш) ҳисобига сарф қиладиган ишлаб чиқариш харажатларини қоплай оладиган даражадаги ўртача баҳода маҳсулот сотишини таъмин этиш” масаласи қабул қилиниши зарур.

Бундай мезон қабул қилишнинг муҳимлиги шундаки, аграр бозор бугунги кунда турли рақобат муҳитида ёки баъзи бир ҳолатда эса монопол шароитда фаолият олиб боришмоқда. Демак, бирон-бир монопол субъектнинг тайёрлаб бозорга таклиф этган маҳсулоти ёки кўрсатган хизмати монопол баҳода сотилиши керак. Аммо, рақобат шароитида маҳсулотини бозорга таклиф этаётган аграр бозорлар субъектлари эса харажатларни қоплайдиган даражадаги баҳода эмас балки, амалда бозорда шаклланган баҳода маҳсулот сотишга ёки хизмат кўрсатишга мажбур бўлади. Бу эса аксарият ҳолларда товар етиштирувчи ва хизмат кўрсатувчи субъектларнинг ишлаб чиқариш харажатларини ҳам қопламайдиган баҳода маҳсулот сотишига олиб келади. Бундай вазиятлар асосан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорларида кузатилади.

Аграр бозорларни мутаносиб ривожлантиришни таъмин этишдаги тавсия этилаётган мезон доирасида қуйидаги асосий кўрсаткичлардан фойдаланиш лозим бўлади:

- аграр бозорлар доирасида асосий олди-сотди объекти ҳисобланадиган товарлар таклифи ҳажми ва унинг динамик ўзгариши ҳолати;

- аграр бозорлар доирасида асосий олди-сотди объекти ҳисобланадиган товарларга шаклланган талаб ҳажми ва унинг динамик ўзгариши ҳолати;

- аграр бозорлар доирасида асосий олди-сотди объекти ҳисобланадиган товарлар ўртача баҳоси ва унинг мавсумий ўзгариш динамикаси;

- аграр бозорлар доирасида асосий олди-сотди объекти ҳисобланадиган товарлар ўртача баҳоларининг кўп йиллик индекслари ўзгариш динамикасидан иборатдир.

Аграр тармоқда тармоқлараро баҳо ўсиши суръатлари номутаносиблиги кўрсаткичи доимий равишда давлатнинг аниқ

дастурлари доирасида кузатиб борилиши лозим. Мазкур кўрсаткичларнинг ўзгариш динамикаси асосида тайёрланган хулосалар аграр бозорларнинг ривожланишидаги фарқларни илғаб олишга ва бозорлар ривожланишини таъмин этишга хизмат қилади.

1.3. Аграр бозорни ривожлантиришнинг илмий-амалий жиҳатлари

Мамлакатимизда бугунги кунда етиштирилган кишлоқ хўжалиги маҳсулотларига бозорда талабнинг мавжудлиги ва талаб ҳажми катталиги, товар ишлаб чиқарувчининг юқори баҳоларда ўз маҳсулотларини сота олишини ҳамда юқори даражадаги фойда олишини кафолатлай олмайди. Чунки, бунинг учун кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сакловчи жиҳозланган омборхоналарга, яхши йўлга қўйилган транспорт тизимига, рақобат муҳитида фаолият юритувчи савдо воситачи ҳамда тайёрлов корхоналарга эга бўлиш, янги технологияларга эга бўлган кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш тармоқларини ривожлантириш талаб этилади. Айниқса, тайёрлов ва қайта ишлаш корхоналари тизимида рақобат муҳити етишмаслиги мева-сабзавот, суг маҳсулотлари етиштирувчи фермер ва деҳқон хўжаликлари иқтисодий аҳволига салбий таъсир этади.

Айни пайтда аграр бозор таркибига кирувчи кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини ўзаро мутаносиб ривожланишини таъминламасдан туриб қутилган натижага эришиб бўлмайди. Масалан, кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш ва юқори даромадга эришиш учун агроресурслар ва агрохизматлар бозорлари ривожланиши билан бевосита боғлиқдир. Бугунги кунда республикамиз аграр тармоғи агроресурслар бозорида асосий турдаги ресурслар бўйича етишмовчилик (тақчиллик) кузатилиши ва ресурс ишлаб чиқарувчи тармоқларнинг устуворлиги ресурслар тақсимотининг эркин бозор тамойиллари бўйича амал қилишига тўсиқ бўлади.

Эркин иқтисодий рақобат мавжуд бўлган шароитда ресурслардан фойдаланиш иқтисодий самарадорлигини ошириш

имкониятлари, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, ресурслар ишлаб чиқарувчи субъектлар ва хизмат соҳалари корхоналари фойда олиш мақсадида мустақил фаолият юритиши оқибатида вужудга келади.

Одатда аграр тармоқдаги хўжалик юритувчи субъектларда ишлаб чиқариш жараёнида маҳсулот ва хизматлар бирлиги ҳисобига тўғри келадиган сарф-харажатларнинг энг юқори чегараси маҳсулот ва хизматларга шаклланган ўртача бозор баҳосига тенглашгунга қадар ресурслардан фойдаланиш давом этади. Бу бозорнинг классик талаби бўлиб, бозор субъектининг мустақил иқтисодий фаолият юритиши асосини ташкил этади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналари, ресурслар ишлаб чиқарувчи саноат корхоналари ва хизмат кўрсатувчи соҳа субъектлари учун оддий ҳамда кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнини ва фойда олиш имкониятини таъмин этади. Шунингдек, айни пайтда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, ресурслар, ва хизматлар истеъмолчилари талабларини етарли даражада қондириш имконини ҳам берадиган ресурслар тақсимоти вужудга келади. Аграр тармоқда ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш соҳаларига инвестициялар жалб қилиш жозибadorлиги мавжуд бўлади.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини ривожлантириш мутаносиблигини баҳоловчи мезонлар, бозорларнинг асосий фаолияти механизмларини ҳамда ушбу механизм билан боғлиқ бўлган иқтисодий муносабатларни ўзида акс эттириши талаб этилади. Айни пайтда мезонлар бозорларнинг ривожланиши мутаносиблигини таъминлашда таъсир килувчи асосий дастаклар вазифасини ҳам бажариши лозим.

Бу борада иқтисодчи олимлардан Ochieng ва Justus томонидан тайёрланган илмий ишланмаларда "...етиштирилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлар ҳажми, аҳолини озиқ-овқат хавфсизлиги даражаси, маҳсулотларни баҳоси, истеъмолчиларни сотиб олиш қобилияти, зарурий ахборотлар билан таъминланганлиги ва маркетинг тизими жорий этилганлиги аграр бозорнинг барқарорлик

ҳолатини ифойдалайди”¹⁹, – деб ҳисоблайдилар. Албатта, етиштирилган кишлок хўжалиги маҳсулотлари ҳажми ва унинг баҳосидаги ўзгаришлар бевосита истеъмолчилар ҳолатига ҳамда аграр бозорни ривожланганлик даражасига таъсир этади.

Хорижий иқтисодчи олимлардан Tong ва Yee-Siong ўз илмий мақолаларида “...ривожланаётган мамлакатлар глобал қиймат занжирларида қатнашиш орқали қўшимча қийматни яратиш имконияти мавжуд. Бунинг учун кишлок хўжалигида етиштирилган маҳсулотларнинг маҳаллий баҳоларини халқаро бозор баҳоларига мувофиқлаштириш ва шу орқали аграр бозорни ривожлантириш мумкин”,²⁰ – деб ҳисоблашади.

Эркин бозор тамойиллари аграр тармоқда агроресурслар ва агрохизматлар бозорлари фаолиятидаги самарасиз иқтисодий механизмлар, фаолият турларини бартараф қилиш, иқтисодий самара берувчи соҳаларнинг энг кам моддий ва меҳнат сарфи ҳисобига барқарор ривожланишига шароит яратиши билан аҳамиятлидир. Аммо таъкидлаш лозимки, корхоналар томонидан олинаётган фойда ёки зарар иқтисодий муносабатлар мажмуи сифатида жамиятдаги умумий истеъмолчилар талабига ҳар доим ҳам тўғри келадиган шакл ва нисбатда ресурсларни тақсимлашга олиб келмайди.

Таъкидланганидек, республикамизда кишлок хўжалигини ресурслар ва хизматлар кўрсатиш билан шуғулланувчи бозор субъектларини монопол ҳолати, кишлок хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларини бевосита рағбалантириш дастакларидан фойдаланиш ёки турли солиқлар орқали тартибга солиш имкониятларини қидириш долзарблик касб қилади.

Шунингдек, аграр бозор доирасида бирон-бир турдаги бозорнинг монопол мавқеи мавжуд бўлган шароитда таъкидланганидек кишлок хўжалиги корхоналари учун ресурс таъминоти тизимини номарказлаштириш салмоғини ошириш, хизмат кўрсатувчи

¹⁹ Ochieng., Justus. Market Orientation, Rural Out-migration, Crop Production and Household Food Security : The Case of Smallholders in Central Africa. Kassel [Germany] : Kassel university press GmbH. 2014y. www.search.ebscohost.com.

²⁰ Tong., Yee-Siong. Vertical specialisation or linkage development for agro-commodity value chain upgrading? Том:68. Стр.: 585-596. www.webofscience.com.

субъектлар ўртасида соғлом рақобатни кучайтириш учун қулай иктисодий, ҳуқуқий ва ташкилий шарт-шароит яратиш талаб этилади. Сотувчи учун самарали деб танланган бозор сегменти маҳсулотларни сотишнинг юқори даражасига, юқори ўсиш суръатига, юқори фойда нормасига, сотиш канали талабларига реал ва рақобатга чидамли бўлиши керак. Бозорларнинг сегментлари доирасида талаб ва таклиф шаклланиши орқали аграр бозорнинг ўзаро боғлиқлик нукталарини топиб олиш ҳам мумкин бўлади. Аммо, бу ерда энг муҳим масала шундаки, аграр бозорни ривожлантириш мутаносиблигини таъминлашдаги мезонлар ҳар бир мустақил бозорни алоҳида ва умумий тарзда таҳлил қилишга имконият яратиб бериши лозим.

Таъкидланганидек, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини ривожлантириш мутаносиблигини таъминлаш маълум мезонлар ва кўрсаткичлар орқали амалга оширилиши талаб этилади. Бозорлар фаолиятига баҳо бериш ва уларни ривожлантиришни бошқариш имконини берадиган мезон ҳамда кўрсаткичларни танлаш маълум талабларга жавоб бериши лозим. Жумладан, ушбу мезонлар ва кўрсаткичлар ўз ўрнида нисбий таққосланиши лозим. Чунки, бозор иштирокчиларининг ҳар бири мустақил ҳолда лекин ўзаро боғлиқликда фаолият олиб боради.

Назаримизда бунда асосий мезон сифатида аграр бозор иштирокчилари фаолияти ривожланиши учун “Тенг иктисодий ва ҳуқуқий шароитлар яратиб берилиши” асос сифатида қабул қилиниши лозим. Аммо, ушбу мезон назарий жиҳатдан тўғри бўлсада, ундан амалий муаммоларни ҳал этишда фойдаланиш анча мураккаб ва ноаниқ ҳисобланади. Шунинг учун ҳам мезон танлашда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини асосий фаолияти ўзаро бир-бири билан узвий боғлиқ деб қабул қилиш талаб этилади. Амалда ҳам шундай, яъни қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорлари агроресурслар бозорларида асосий ёки ягона истеъмочи (харидор ҳисобланади). Масалан, минерал ўғитлар ишлаб чиқарувчи ва сотувчи субъектлар учун

асосий ва ягона истеъмолчи бу кишлок хўжалиги корхоналари ҳисобланади.

Айни пайтда кишлок хўжалиги корхоналарининг молиявий ҳолати ресурслар сотувчи субъектлар маҳсулотларига талаб шаклланишидаги ҳал этувчи омил ҳисобланади. Ёки фермерлар томонидан етиштириладиган маҳсулотларнинг (товарлар) асосий истеъмолчилари бу уй хўжаликлари ёки қайта ишловчи саноат корхоналари ҳисобланади.

Аграр тармоқда тармоқлараро баҳо ўсиши суръатлари номутаносиблиги кўрсаткичи доимий равишда давлатнинг аниқ дастурлари доирасида кузатиб борилиши лозим. Мазкур кўрсаткичларнинг ўзгариши динамикаси асосида тайёрланган ҳулосалар аграр бозорнинг ривожланишидаги фарқларни илғаб олишга ва аграр бозор таркибидаги бозорлар ривожланиши мутаносиблигини таъминлашга хизмат қилади.

Назарий жиҳатдан бозор шароитида аграр ресурслардан самарали фойдаланиш фақатгина соф рақобатли бозорларда юз бериши мумкин. Яъни, бунда бирон-бир аграр бозор ҳисобига бошқа бир аграр бозорнинг фаолиятидаги иқтисодий имконияти пасаймаслиги талаб этилади. Бу эса соф рақобатли бозорга хос бўлган ҳолатдир.

Аммо, амалиётда (аграр тармоқ миқёсида) бундай вазиятни пайдо қилиш мураккаб бўлсада, унга эришиш имкониятлари мавжуд бўлиб, бу бозор шароитида мавжуд аграр ресурсларнинг иқтисодий самарасиз сарф бўлишининг олдини олади. Бу масала республикамиз миқёсида ресурсларнинг (асосан ер ва сув ресурслари) ўта чекланганлиги, унга талаб тобора ортиб бораётганлиги шароитида жуда муҳим масала ҳисобланади.

Таъкидланганидек, бу борада давлатнинг мувофиқлаштирувчи вазибаларидан фойдаланилади. Бироқ, аграр бозорда тадбиркорлик асосида фаолият юритиш элементлари мавжудлиги, ишлаб чиқариш ҳамда хизматлар кўрсатишни ихтисослашув даражаси чуқурлашиб боришига, бозор субъектларининг истеъмолчилар талабларини максимал даражада ҳисобга олишга ҳаракат қилишга, ишлаб

чиқариш сарф-харажатларини тежаш орқали фойда миқдорини оширишга кучли моддий рағбат уйғотади.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, ҳар бир давлатда ишлаб чиқариш иқтисодий жиҳатдан ўзини оқламайдиган ва етиштириш табиий иқлим шароитлари туфайли мос келмайдиган маҳсулотлар бошқа давлатлардан сотиб олинади.

Ҳозирда қишлоқ хўжалиги республикамиз иқтисодиётида ва айниқса озиқ-овқат таъминотида муҳим ўрин эгаллашини, ишлаб чиқаришнинг ер ва сув ресурсларига ҳамда табиий-иқлим шароитига узвий боғлиқлигини ҳисобга олиб давлат томонидан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорларини ривожлантиришда рағбатлантириш ва молиявий кўмак дастакларидан кенгрок фойдаланиш талаб этилади.

Бунда аграр бозорнинг институтчионал асосларини шакллантиришда куйидагиларни эътиборга олиш лозим:

- аграр бозорда қишлоқ хўжалик маҳсулотларига бўлган талаб ва таклиф;

- ҳар бир ҳудудда ресурс ва хизмат турларига бўлган талабнинг ҳажми;

- рақобатчиларнинг заиф ҳамда кучли жиҳатлари, улар томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ва хизматнинг хусусиятлари асосида;

- қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, ресурслар сифати ва хизматлар сифати ҳамда турлари бўйича нархлари ўзгариши;

- ишлаб чиқариш ва сотилиши мумкин бўлган маҳсулот ва хизматлар ҳажмлари прогнозлари, бозор субъектлар томонидан олинандиган фойда ва солиқлар ҳажми ўзгариши таҳлиллари асосида ҳар бир бозорга алоҳида баҳо бериш, унинг ҳолатини аниқ рақамлар орқали билиш;

- қишлоқ хўжалиги маҳсулотлар бозорни ривожлантиришда давлатнинг мувофиқлаштирувчи ўрни ва таъсирини кучайтириш, баҳо, солиқ, кредит, суғурта ва бошқа дастаклар орқали;

- қишлоқ хўжалиги соҳасидаги мавжуд ташкилий, иқтисодий ва ҳуқуқий асосларни такомиллаштиришда қишлоқ хўжалиги

маҳсулотлари бозорини ривожлантириш билан боғлиқ иқтисодий механизмларни ҳам жорий этиш имконини эътиборга олиш талаб этилади.

✓ Бу эса аграр бозорни ривожланишига ва шу орқали мамлакатимизда етиштирилаётган қишлоқ маҳсулотларни экспорт ҳажмини ортишига хизмат қилади.

П-БОБ. МАМЛАКАТИМИЗДА АГРАР БОЗОРНИ РИВОЖЛАНИШИНИНГ ҲОЗИРГИ ҲОЛАТИ

2.1. Асосий қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш тизими самарадорлигининг ҳозирги ҳолати

Республикада мустақиллик йилларида амалга оширилган иқтисодий ислохотлар, ер ва мулкнинг ўз эгаларига берилиши, деҳқонни ўз меҳнатини натижасига эгаллик қилиши учун яратилган шарт-шароитлар ишлаб чиқариш ҳажмларини муттасил ўсиб боришини таъминлади. Жумладан, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари миқдори сўнгги 12 йил давомида 2005 йилдаги 5978,3 млрд. сўмдан, 2015 йилда 46116,7 млрд. сўм, 2016 йилда 51991, 2 млрд. сўм ва 2017 йилда эса 69504,2 млрд. сўм ёки 2005 йилга нисбатан 11,6 мартага ортгани фикримизнинг далилидир (2.1-жадвал).

2.1-жадвал

Республика қишлоқ хўжалиги бўйича асосий иқтисодий кўрсаткичлар ўзгариши динамикаси²¹

Кўрсаткичлар	2005 йил	2010 йил	2014 йил	2015 йил	2016 йил	2017 йил	2017 йилни 2005 йилга нисбатан, (%)
ЯИМ таркибида қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулоти салмоғи, (%)	37,5	26,8	18,9	18,3	18,1	19,7	17,8 банд паст
Қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулоти миқдори, (млрд сўм)	5978,3	16774,7	40429,1	46116,7	51991,2	69504,2	11,6 марта
шу жумладан							
Ўсимликчилик тармоғи салмоғи, (%)	55,6	59,7	62,2	62,7	64,6	67,5	121,4
Чорвачилик тармоғи салмоғи, (%)	44,4	40,3	37,8	37,3	35,4	32,5	73,2

²¹Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида.

Айни пайтда таъкидлаш лозимки, шу давр мобайнида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ҳажмини ўсиб бориши баробарида мамлакат ялпи ички маҳсулотлари таркибида қишлоқ хўжалиги тармоғини салмоғи камайиб бораётганлигини кўришимиз мумкин. Жумладан, ушбу кўрсаткич 2005 йилда 37,5 фоизни ташкил қилган бўлса, кейинги йилларда муттасил камайиб бориб, лекин 2017 йилда 19,7 фоизни ташкил қилган. Иқтисодиётнинг бошқа соҳалари, хусусан саноат ва хизмат кўрсатиш соҳаларини жадал ривожланиши, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш соҳаларини ривожланиб бориши, қишлоқларда тадбиркорлик асосида фаолият юритувчи субъектларни ривожланиши орқали янги иш ўринлари яратилиши билвосита қишлоқ хўжалиги тармоқларини ривожланишга олиб келмоқда.

Қишлоқ хўжалиги экинлари таркибида пахта майдонлари қисқариб бориши, унинг ўрнини экин майдонлари ҳисобига пахтага нисбатан кўпроқ даромад келтирувчи сабзавот, полиз ва картошка экин майдонлари эгаллаши, боғдорчилик соҳалари жадал ривожланиб бориши натижасида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари таркибида чорвачилик соҳасини салмоғи камайиб бораётганлигини ҳам кўриш мумкин. Хусусан, 2005 йилда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари таркибида ўсимликчилик тармоғи соҳаси 55,6 фоизни, чорвачилик тармоғи соҳаси эса 44,4 фоизни ташкил қилган бўлса, 2017 йилда ўсимчилик соҳаси 67,5 фоизни ва чорвачилик тармоғининг салмоғи 32,5 фоизни ташкил қилган.

Қишлоқ хўжалигида хусусий мулкчилик асосида фаолият юритувчи фермер ва деҳқон хўжалиklarини ривожланиб бориши етиштирилаётган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари таркибида хўжалик юритиш шакллари салмоғини ҳам ўзгаришига олиб келди (2.2-жадвал).

Хусусан, фермер хўжаликлари салмоғи республика бўйича жами қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш таркибидаги салмоғи 2005 йилдаги 24,3 фоиздан, 2017 йилга келиб бу кўрсаткич 34,7фоизга ўсган. Шу йилларда пахта, галла, мева ва сабзавотлар етиштириш салмоғини ошиб бораётганлигини кўришимиз мумкин.

2.2-жадвал

**Республикада асосий қишлоқ хўжалиғи
маҳсулотлари етиштириш таркибида хўжалик юритиш
шакллари салмоғи²²**

Кўрсаткичлар	2005 йил	2010й ил	2014 йил	2015 йил	2016 йил	2017 йил	2017 йилда 2005 йилга нисбатан, %
Қишлоқ хўжалиғи ялли маҳсулоти, млрд.сўм	5978,3	16774,7	40429,1	46116,7	51991,2	69504,2	11,6 марта
Фермер хўжалиғи салмоғи, %	24,3	34,6	35,0	35,5	35,8	34,7	142,8
Дехкон хўжалиғи салмоғи, %	61,7	62,4	63,0	62,6	62,3	63,6	103,1
Пахта, минг тн.	3749,0	3404,0	3400,2	3361,3	2959,0	2900,2	77,3
Фермер хўжалиғи салмоғи, %	65,6	99,4	99,5	99,5	99,5	99,4	151,5
Дехкон хўжалиғи салмоғи, %	-	-	-	-	-	-	-
Ғалла, минг тн.	6401,8	7404,1	6956,0	6964,7	6934,9	6079,2	95,0
Фермер хўжалиғи салмоғи, %	55,5	81,5	80,6	80,6	80,4	78,7	141,8
Дехкон хўжалиғи салмоғи, %	17,5	17,3	18,1	18,1	18,3	19,7	112,6
Сабзавотлар, минг тонна	3517,8	6346,5	9286,7	10129,3	11275,8	10219,9	290,5
Фермер хўжалиғи салмоғи, %	13,7	34,9	35,0	34,1	34,8	29,3	213,9
Дехкон хўжалиғи салмоғи, %	77,2	64,4	64,1	65,0	64,3	69,4	89,9
Мевалар, минг тонна	949,3	1710,3	2490,6	2746,1	3042,8	2614,9	275,4
Фермер хўжалиғи салмоғи, %	18,4	47,7	45,6	45,9	45,8	36,8	200,0
Дехкон хўжалиғи салмоғи, %	59,7	51,2	52,3	52,0	52,1	61,4	108,8
Гўшт, минг тн.	1061,2	1461,4	1906,3	2033,4	2172,5	2286,8	215,5
Фермер хўжалиғи салмоғи, %	2,1	2,6	2,9	2,9	2,9	3,0	142,8
Дехкон хўжалиғи салмоғи, %	94,5	95,1	94,4	94,4	94,4	93,8	99,2
Сут, минг тонна	4554,9	6169,0	8431,6	9027,8	9703,4	10047,9	220,6
Фермер хўжалиғи салмоғи, %	2,1	3,3	3,7	3,6	3,6	3,4	161,9
Дехкон хўжалиғи салмоғи, %	96,8	96,1	95,6	95,6	95,6	95,9	99,1

²²Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида.

Дехкон хўжаликлари қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришдаги салмоғи 60 фоиздан юқори даражада сақланиб қолмоқда. Лекин, экин турлари бўйича кескин фарқлар кузатилади. Масалан, 2017 йилда пахта хом ашёсини 99,4 фоизини, ғалланинг 78,7 фоизини етиштираётган фермер хўжаликлари нафақат давлат буюртмаси доирасидаги мамлакат иқтисоди учун стратегик маҳсулотлар етиштириши нуктаи назаридан, балки қишлоқ жойларидаги асосий иш берувчи субъект сифатида қишлоқ хўжалиги соҳасида етакчи кучга айланиб бормоқда. Дехкон хўжаликлари гўшт ва сут маҳсулотларини ўртача бозор баҳолари барқарорлиги сақланишида муҳим аҳамият касб этмоқда.

Қишлоқ хўжалиги тармоқлари (ўсимликчилик ва чорвачилик), шунингдек, хўжалик юритиш шаклларидаги ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари таркибидаги салмоғи ўзгариши асосан экин майдонлари таркиби ўзгариши билан бевосита боғлиқ (2.3-жадвал).

2.3-жадвал

Республика бўйича қишлоқ хўжалиги экинлари майдони таркиби ўзгариши динамикаси²³

(минг га)

Кўрсаткичлар	2005 йил	2010 йил	2014 йил	2015 йил	2016 йил	2017 йил	2017 йилда 2005 йилга нисбатан, %
Жами қишлоқ хўжалиги экин майдонлари	3647,5	3708,4	3678,2	3694,2	3706,7	3474,5	94,5
Шундан:							
Пахта	1472,3	1342,5	1301,5	1298,1	1265,1	1201,2	92,3
салмоғи, (%)	40,3	36,2	35,4	35,1	34,1	34,6	-
Донли экинлар	1616,1	1679,4	1655,6	1671,1	1689,4	1655,6	102,4
салмоғи, (%)	44,3	45,3	45,0	45,2	45,6	47,6	-
Сабзавотлар	137,7	173,0	192,0	194,0	206,0	189,7	137,8
салмоғи, (%)	3,8	4,7	5,2	5,2	5,5	5,4	-
Мевали боғлар	208,2	235,3	261,9	266,4	279,6	271,6	130,4
салмоғи, (%)	5,7	6,3	7,1	7,2	7,5	7,8	-
Токзорлар	120,7	127,9	128,9	128,3	131,2	114,5	94,9
Полиз экинлари	33,9	47,9	51,5	52,0	58,8	52,3	154,3

²³Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси маълумотлари асосида.

Жумладан, 2005 йилда жами қишлоқ хўжалигида мевали боғлар эгаллаган майдон салмоғи 5,7 фоиздан, 2017 йилда эса 7,8 фоизга, сабзавотлар майдони салмоғи эса мос равишда 3,8 фоиздан, 5,4 фоизга ортганлигини кузатиш мумкин. Шу билан биргаликда асосий экинлар ҳисобланган пахта ва донли экинлар майдонлари жами экин майдонларининг 82,2 фоизини ташкил қилмоқда.

Таъкидланганидек, республикамиз бўйича экин майдонларининг миқдори сўнгги 2005-2017 йилларда салмоқли даражада ўзгармагани ҳолда бу кўрсаткич вилоятлар доирасида бир қадар фарқларга эга бўлмоқда. Масалан, шу йиллар давомида Тошкент вилоятида 11,7 фоиз, Наманган вилоятида 8,3 фоиз, Самарқанд вилоятида 7,3 фоиз, Фарғона вилоятида 6,1 фоиз атрофида камайган бўлса, Қорақалпоғистон Республикасида 10,8 фоизга ортган (2.4-жадвал).

2.4-жадвал

Республика бўйича қишлоқ хўжалиги экинлари майдони ўзгариши динамикаси²⁴

(минг га)

Кўрсаткичлар	2005 йил	2010 йил	2014 йил	2015 йил	2016 йил	2017 йил	2017 йилда 2005 йилга нисбатан, %
Қорақалпоғистон Республикаси	238,5	265,8	229,8	251,6	256,3	264,4	110,8
Андижон	230,0	230,1	230,1	299,9	230,0	218,8	95,1
Бухоро	239,6	242,4	240,6	240,7	240,8	239,6	100,0
Жиззах	388,4	391,6	396,0	398,1	401,1	356,4	91,8
Қашқадарё	477,6	493,0	499,1	493,9	493,9	472,8	99,0
Навоний	102,8	105,0	102,9	102,8	103,6	96,8	94,2
Наманган	220,3	224,0	223,7	224,5	225,0	202,0	91,7
Самарқанд	379,1	372,8	364,3	360,2	359,0	351,3	92,7
Сурхондарё	278,1	272,3	283,2	284,3	285,0	267,4	96,1
Сирдарё	242,6	235,6	232,8	232,8	232,9	214,6	88,4
Тошкент	339,6	356,6	354,6	353,3	353,5	299,9	88,3
Фарғона	289,0	290,8	289,5	289,6	288,8	271,4	93,9
Хоразм	221,9	228,4	231,6	232,5	236,8	219,1	98,7
Республика бўйича	3647,5	3708,4	3678,2	3694,2	3706,7	3474,5	95,2

²⁴Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида.

Бугунги кунда кишлок хўжалиги ерлари майдонида аграр соҳада олиб борилаётган ислохотлар натижасида ҳудудлар имконијатидан келиб чиққан ҳолда ресурслар таъминоти, маҳаллий ва хорижий бозорларда талаб юкори бўлган кишлок хўжалиги экинларини жойлаштиришга эътибор қаратилмоқда.

Қишлоқ хўжалигида амалга оширилган иктисодий ислохотлар натижасида таҳлил қилинаётган йиллар мобайнида кишлок хўжалиги экинлари майдонлари таркиби ўзгариши билан биргалиқда фермер хўжаликларини сони ва уларнинг ер майдонлари миқдорлари ҳам ўзгариб бораётганлиги кузатилади (2.5-жадвал).

Жумладан, 2005 йилда республика бўйича жами 125,7 минг фермер хўжаликлари фаолият юритиб, уларнинг ўртача ер майдонлари 26 гектарни ташкил қилган бўлса, амалга оширилган катор оптималлаштириш тадбирларидан сўнг 2017 йилга келиб жами фермер хўжаликлари сони 160,3 мингтани ташкил қилганлигини жадвал маълумотларидан кўришимиз мумкин. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 22 октябрдаги “Ўзбекистонда фермерлик фаолиятини ташкил қилишни янада такомиллаштириш ва уни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4478-сонли Фармонининг қабул қилиниши фермер хўжаликларини мавжуд салоҳиятидан унумлироқ фойдаланиш, даромадини ошириш, келгусида фермерлик ҳаракатини янада юкори босқичга кўтаришда мустаҳкам асос бўлди²⁵.

Мазкур қарор билан фермер хўжаликларини ташкил қилиш ва қайта ташкил этишда, уларга ер майдонларини узоқ муддатли ижарага ажратиб беришда ошқоралик, очиклик ва қонунийлик тамойилларини таъминлаш мақсадида жамоат назоратини амалга ошириш;

– кўп тармоқли фермер хўжаликларини ривожлантиришда, сувни тежайдиган самарали технологияларни, биринчи навбатда

²⁵ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 22 октябрдаги “Ўзбекистонда фермерлик фаолиятини ташкил қилишни янада такомиллаштириш ва уни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ – 4478-сонли Фармони.

томчилатиб суғоришни, замонавий ахборот-коммуникация технологияларини уларнинг фаолиятига татбиқ этишга кўмаклашиш;

2.5-жадвал

Республика бўйича фермер хўжаликлари сони ўзгариши динамикаси²⁶

(МИНГ ДОНА)

Маъмурий ҳудудлар	2005 йил	2010йил	2012йил	2014 йил	2015йил	2016 йил	2017 йил	2017 йилда 2005 йилга нисбатан, %
Қорақалпоғистон Республикаси	8,3	4,1	3,6	3,5	4,8	5,4	5,4	65,1
Андижон вилояти	4,9	6,2	7,3	6,9	8,6	13,9	15,1	308,2
Бухоро вилояти	9,9	3,9	4,0	4,3	5,3	7,4	7,4	74,7
Жиззах вилояти	11,8	4,8	5,3	6,6	10,1	11,4	12,5	105,9
Қашқадарё вилояти	18,9	7,1	7,1	7,1	12,4	21,8	21,8	115,3
Навоий вилояти	5,7	2,5	1,8	1,8	2,5	3,7	3,7	64,9
Наманган вилояти	6,5	7	5,7	5,5	7,4	14,4	14,0	215,4
Самарқанд вилояти	10,7	8,8	8,0	9,7	12,6	20,4	19,5	182,2
Сурхондарё вилояти	6,7	5	5,1	5,1	6,1	11,8	12,2	182,1
Сирдарё вилояти	7,5	3,3	4,0	5,6	5,4	6,0	6,4	85,3
Тошкент вилояти	8,4	6,1	6,2	6,4	9,4	17,7	16,9	201,2
Фарғона вилояти	11,9	7,7	7,9	9,1	10,5	14,0	16,8	141,2
Хоразм вилояти	14,5	6,1	4,8	5,2	6,0	8,5	8,6	59,3
Республика бўйича	125,7	72,6	70,8	76,8	101,1	156,4	160,3	127,6

– кишлоқда ҳуқуқий, иқтисодий, молиявий, агротехник ҳамда бошқа масалалар бўйича консалтинг марказлари тармоғини, шунингдек, маҳсулот ишлаб чиқариш, харид қилиш, кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш ва тайёр маҳсулотларни сотиш соҳаларида фермер хўжаликлари иштирокидаги

²⁶Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида.

кооперациянинг турли шакллари ташкил этиш ҳамда кенгайтиришга кўмаклашиш вазибалари юклатилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 9 октябрдаги “Фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, қишлоқ хўжалиги экин майдонларидан самарали фойдаланиш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5199-сонли Фармони қишлоқ хўжалиги маҳсулот етиштирувчилар учун муҳим босқич ҳисобланади²⁷.

Ушбу Фармонга кўра аҳоли ихтиёридаги 480 минг гектардан ортиқ томорқа экин майдонларидан фойдаланиш самарадорлиги паст даражада қолаётганлиги, узок йиллар фойдаланилмаётган томорқа ер эгаларининг ерга нисбатан муносабатини тубдан ўзгартириш бўйича тизимли иш олиб борилмаётганлиги, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларини моддий-техника ресурслари билан таъминлаш ва уларга хизмат кўрсатишда зарур инфратузилмалар яратилмаганлиги, соҳада бозор механизмлари етарли даражада шаклланмаганлиги ҳамда фермер, деҳқон хўжаликлари аъзолари ва томорқа ер эгаларини қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш соҳасидаги билим ва кўникмаларини ошириш, уларни зарур маълумот ва ахборотлар билан таъминлаш ҳамда бошқа хизматлар кўрсатиш тизими, шунингдек фермер хўжаликларида меҳнат муносабатларини ташкил этиш ҳолати талабларга жавоб бермаслиги каби ҳолатлар таъкидлаб ўтилган.

Ўзбекистон фермерлари кенгаши фармонга мувофиқ “Ўзбекистон фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгалари кенгаши” сифатида қайта ташкил этилди. “Томорқа – қўшимча даромад манбаи!” шиорини қишлоқ аҳолиси орасида кенг тарғиб қилиш ҳамда ер эгаларининг қундалиқ фаолиятига сингдириш, ер майдонларидан самарасиз фойдаланган, экин экмаган, агротехник тадбирларни ўз вақтида амалга оширмаган фермер, деҳқон

²⁷ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 9 октябрдаги “Фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, қишлоқ хўжалиги экин майдонларидан самарали фойдаланиш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5199-сонли Фармони.

хўжаликлари ва томорқа ер эгаларига нисбатан ер участкаларига бўлган ҳуқуқларни бекор қилинишигача бўлган қатъий жавобгарлик чораларини кўриш белгилаб қўйилди. 2018 йил 1 октябрга қадар барча деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларини экин майдонларини хатловдан ўтказиш ҳамда уларни ягона реестри шакллантириш вазифалари белгиланди.

2.6-жадвал

Республика бўйича қишлоқ хўжалиги экинлари хосилдорлиги ўзгариши²⁸

(ц/га)

Кўрсаткичлар	2005 йил	2010 йил	2014 йил	2015 йил	2016 йил	2017 йил	2017 йилда 2005 йилга нисбатан, %
Пахта:	25,3	25,4	26,1	25,9	26,0	24,1	95,2
Фермер хўжаликларида	24,2	25,9	26,3	26,0	26,2	24,3	100,4
Деҳқон хўжаликларида	-	-	-	-	-	-	-
Донли экинлар, ўртача	39,8	43,6	45,3	45,3	45,0	39,7	99,7
Фермер хўжаликларида	38,6	42,5	44,1	44,2	43,7	37,9	98,2
Деҳқон хўжаликларида	52,2	53,5	56,0	56,0	56,9	54,6	104,6
Сабзавотлар	215,8	252,5	268,3	271,0	271,1	253,6	117,5
Фермер хўжаликларида	181,6	239,8	263,0	261,7	258,9	212,0	116,7
Деҳқон хўжаликларида	230,7	260,1	273,5	277,3	280,8	272,8	118,2
Полиэ экинлари:	169,1	192,6	201,3	203,6	209,4	197,9	117,0
Фермер хўжаликларида	134,0	178,3	193,6	192,0	197,4	169,8	126,7
Деҳқон хўжаликларида	213,4	214,1	210,6	217,2	226,7	233,3	109,3
Мевали боғлар:	62,3	92,6	116,0	128,1	134,1	118,3	189,9
Фермер хўжаликларида	50,5	76,2	90,1	99,0	103,9	77,1	152,7
Деҳқон хўжаликларида	92,2	125,1	169,5	183,8	194,3	197,4	214,1
Узумзорлар:	64,7	90,8	120,7	133,1	141,9	157,0	231,8
Фермер хўжаликларида	51,0	79,7	96,5	108,3	116,1	120,2	235,7
Деҳқон хўжаликларида	94,7	116,4	174,9	189,0	200,1	226,1	238,7

²⁸ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида.

Экин майдонларида қишлоқ хўжалиги экинларини жойлаштириш тизимини такомиллаштириш бўйича олиб борилаётган комплекс чора-тадбирлар қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилдорлигини ошиб боришига замин туғдирмоқда (2.6-жадвал).

Жумладан, жадвал маълумотларига кўра, пахта ҳосилдорлиги 2005 йилда 25,3 центнер, 2016 йилда 26,0 центнер, 2017 йилда эса 24,1 центнерни ташкил қилган. Бошқа қишлоқ хўжалиги экинлари бўйича ҳосилдорликда сезиларли ўсиш юз берган. Айниқса, боғдорчиликдаги туб ислохотлар, интенсив боғдорчиликни ривожлантириш борасидаги тадбирлар натижасида мевали боғлар ҳосилдорлиги 2015 йилга нисбатан 2017 йилда 189,9 фоизга ортган.

Республика бўйича қишлоқ хўжалиги экинлари ва етиштириладиган маҳсулот таркибини диверсификациялашга қаратилган тадбирлар, қишлоқ хўжалиги экинлари майдонларини ўзгаришига олиб келган бўлса, ҳосилдорлик кўрсаткичлари ҳам ўзгариб бориши натижасида етиштириладиган маҳсулотлар ҳажмлари ҳам ўзгариб борган (2.7-жадвал).

2.7-жадвал

Республика бўйича қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш ҳажмлари ўзгариши²⁹

(МИНГ ТОННА)

Кўрсаткичлар	2005 йил	2010 йил	2014 йил	2015 йил	2016 йил	2017 йил	2017 йилда 2005 йилга нисбатан, %
Пахта	3749,0	3404,0	3400,2	3361,3	2959,0	2900,2	77,3
Донли экинлар	6401,8	7404,1	8050,5	8173,5	8261,3	7288,5	113,8
Сабзавотлар	3517,8	6346,5	9286,7	10129,3	11275,8	10219,9	290,5
Полиз	615,3	1182,4	1696,1	1853,6	2044,9	2031,0	330,1
Мевалар	949,3	1710,3	2490,6	2746,1	3042,8	2614,9	275,4
Узум	641,6	987,3	1441,2	1579,3	1735,8	1625,5	253,3
Гўшт (тирик вазнда)	1061,2	1461,4	1906,3	2033,4	2172,5	2286,8	215,5
Сут	4554,9	6169,0	8431,6	9027,8	9703,4	10047,9	220,6

²⁹ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида.

Хусусан, пахта хом ашёси ишлаб чиқариш 2005 йилдаги 3749,0 минг тоннадан 2017 йилда 2900,2 минг тоннага тушган ҳолда 2005 йилга нисбатан 2017 йилда 22,7 фоизга камайган бўлса, донли экинлар етиштириш ҳажмлари шу даврда 113,8 фоизга ўсган. Чорвачилик маҳсулотлари хусусан сут ва гўшт етиштириш ҳажмлари 2 мартадан кўпроққа ортган. Сабзавотлар, мевалар, узум ва полиз маҳсулотлари етиштириш ҳажмларини ҳам кескин 2,5 мартадан 3 мартагача ортганлигини кўришимиз мумкин. Юқорида таъкидлаганимиздек, бундай ҳолатга эришишда кишлок хўжалиги маҳсулотлари таркибини мамлакатнинг озик-овқат хавфсизлигини таъминлаш мақсадларига қаратилган ҳолда диверсификациялаш тадбирлари муҳим аҳамият касб қилган. Бундай тадбирлар ҳозирги кунда ҳам изчил амалга оширилмоқда.

Айни пайтда нафақат эришилган кўрсаткичларни сақлаб қолиш, балки уни яхшилаб бориш мақсадларини кўзлаган ҳолда фаолият олиб бориш йўналишидаги муҳим қадамлардан бири сифатида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йилнинг 29 декабридаги кишлок хўжалигида иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, экин майдонлари таркибини мақбуллаштириш ҳисобига ер ва сув ресурсларидан самарали фойдаланиш, кишлок хўжалиги маҳсулотларини етиштиришда интенсив, тежамкор технологияларини жорий қилиш, фермер хўжаликлари молиявий барқарорлигини таъминлаш ва фаолияти иқтисодий самарадорлигини ошириш, тармоқ экспорт салоҳиятини кенгайтириш мақсадларига қаратилган “2016-2020 йилларда кишлок хўжалигини янада ислох қилиш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ – 2460-сонли қарорини келтиришимиз мумкин. Ушбу ҳужжат асосида республикамизда 2016-2020 йилларда пахта майдонлари ва пахта хом ашёси ялпи ҳосили, шунингдек, суғориладиган ерларда бошоқли дон экинлари майдонларини ишлаб

чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини таъминлашни ҳисобга олган ҳолда оптималлаштириш вазифаси қўйилган бўлиб, бунда³⁰:

– пахта ва бошоқли дон экинларидан бўшайдиган суғориладиган ерларда қишлоқ хўжалиги экинларини жойлаштиришнинг 2020 йилгача мақсадли параметрлари тасдиқланган;

– 2016-2020 йилларда асосий қишлоқ хўжалиги экинларини майдонлари, ҳосилдорлиги ва етиштириладиган маҳсулотларни миқдорлари прогноз параметрлари белгилаб берилган.

Қишлоқ хўжалиги соҳаси корхоналари 2021 йилнинг 1 январига қадар қуйидаги тўловларни тўлашдан озод этилган:

– наслчилик йўналишидаги чорвачилик субъектлари асосий фаолият тури бўйича барча солиқлар ва давлат мақсадли жамғармаларига мажбурий ажратмалардан;

Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланган рўйхат бўйича бож тўловларидан (божхона расмийлаштируви учун йиғимлар бундан мустасно):

– омихта ем ва озуқа қўшимчалари ишлаб чиқариш учун компонентлар, насли материал, технологик ва ёрдамчи ускуналар олиб киришда “Ўззоветтаъминотхизмат” республика бирлашмаси, наслчилик йўналишидаги чорвачилик субъектлари, паррандачилик ва балиқчилик хўжаликлари, омихта ем, озуқавий қўшимчалар, ветеринария вакциналари ва дори-дармонлари ишлаб чиқарувчи хўжалик юритувчи субъектлар;

– пайвандтаг, кўчат ва томчилатиб суғориш учун ускуналар олиб киришда фермер хўжаликлари ва бошқа ташкилотлар озод этилган.

Таъкидланганидек, 2016-2020 йилларда пахта майдонлари ва пахта хом ашёси ялпи ҳосили, шунингдек, суғориладиган ерларда бошоқли дон экинлари майдонларини оптималлаштириш кўзда тутилган бўлиб, бунда 2016-2020 йиллар давомида республика бўйича пахта экин майдонлари 170,5 минг гектарга, пахта хом ашёси етиштириш миқдори эса 350 минг тоннага камайиб боради. Шу

³⁰Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 29 декабридаги “2016-2020 йилларда қишлоқ хўжалигини янада ислох қилиш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ - 2460 - сонли қарори.

даврда ғалла экин майдонлари 50 минг гектарага камайсада ҳосилдорликни ошириш ҳисобига ғалла етиштириш миқдорлари сақлаб қолиш кўзда тутилган;

– бугунги кундаги бозор талабларидан келиб чиккан ҳолда экинлар таркибини белгилаш ва уларни етиштиришда замонавий ресурс тежамкор технологияларни қўллашга эътибор қаратиш зарур;

– пахта ва бошоқли дон экинларидан бўшайдиган суғориладиган ерларда қишлоқ хўжалиги экинларини жойлаштиришни 2020 йилгача мақсадли параметрлари қуйидагича кўринишга эга бўлади (2.8-жадвал).

2.8-жадвал

Республика бўйича 2020 йилга бориб экин майдонларини оптималлаштиришнинг прогноз кўрсаткичлари³¹

Маъмурий ҳудудлар	Жами оптималлашадиган майдон, (минг га)	ш.ж. экинлар бўйича		Оптималлашадиган экин майдонларида жойлаштириладиган экин					
		Пахта майдонлари	Суви ғалла майдонлари	Картошка	Сабзавотлар	Интенсив боғлар	Озука экинлари	Мойли экинлар	Бошқа экинлар
Корақалпоғистон Республикаси	7,0	7,0	-	1,5	2,2	0,5	0,7	0,9	1,2
Андижон	15,2	11,2	4,0	2,8	6,4	1,6	2,6	1,1	0,7
Бухоро	15,0	10,0	5,0	2,4	7,1	1,2	3,1	0,8	0,4
Жиззах	27,5	22,5	5,0	4,0	11,0	1,5	7,8	1,6	1,6
Қашқадарё	22,4	18,4	4,0	2,3	9,7	1,8	5,1	1,8	1,7
Навоний	3,4	3,4	-	0,5	1,4	-	1,0	0,5	-
Наманган	15,1	10,1	5,0	3,0	6,8	1,6	2,1	0,8	0,8
Самарқанд	22,2	16,2	6,0	4,2	8,3	2,0	6,3	0,7	0,7
Сурхондарё	19,3	14,3	5,0	3,0	8,7	1,8	4,0	1,2	0,6
Сирдарё	27,7	22,7	5,0	3,8	10,1	1,6	8,8	2,1	1,3
Тошкент	19,4	13,4	6,0	4,0	7,5	2,3	4,0	1,0	0,6
Фарғона	17,5	12,5	5,0	4,1	7,0	1,8	3,3	0,6	0,7
Хоразм	8,8	8,8	-	0,4	4,8	0,3	1,5	0,9	0,9
Жами	220,5	170,5	50,0	36,0	91,0	18,0	50,3	14,0	11,2

³¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 29 декабридаги “2016-2020 йилларда қишлоқ хўжалигини янада ислоҳ қилиш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2460-сонли қарорда келтирилган прогноз маълумотлари.

Бунда 2016-2020 йиллар давомида жами пахта ва ғалла ҳисобига камайтириладиган 220,5 минг гектар экин майдонларининг 36 минг гектарида (16,3%) картошка, 91 минг гектарида (41,3 %) сабзавотлар, 18 минг гектарида (8,2 %) интенсив боғлар, 50,3 минг гектарида (22,8%) озуқа экинлари, 14 минг гектарида (6,3%) мойли экинлар ва 11,2 минг гектарида (5,1 %) бошқа озик-овқат экинлари жойлаштириш белгилаб берилган.

Картошка, сабзавотлар, мевалар, узум ва бошқа қишлоқ хўжалиги экинлари бўйича ҳам нафақат экин майдонлари балки ҳосилдорлик кўрсаткичлари ҳам ортиши кўзда тутилган. Бундан кўриниб турибдики, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари таркиби диверсификациялашиб бориши, биринчи навбатда мамлакатнинг озик-овқат хавфсизлигини таъминлаш орқали жамият аъзоларини туб манфаатларига хизмат қилади.

2.2. Қишлоқ хўжалиги учун зарур асосий агресурлар бозорини ривожланиш таҳлили

Аграр соҳани модернизациялаш шароитида тармоқда ишлаб чиқариш самарадорлигини юксалтириш бевосита мавжуд агресурлардан самарали фойдаланишга боғлиқ. Ишлаб чиқариш самарадорлиги ишлаб чиқариш муносабатларини акс эттирувчи иқтисодий атамандир. Маълумки, ишлаб чиқариш жараёни технологик, иқтисодий, ижтимоий куйи тизимларни бирлигидан ташкил топган бўлиб, уларда асосан ресурсларга асосланган ёндашув устиворлик қилади. Ишлаб чиқаришни иқтисодий самарадорлиги, олинган самаранинг сарфланган ресурсларга нисбати билан аниқланади. Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш корхоналарини ривожлантириш бевосита мавжуд ресурслар салоҳиятига ва улардан самарали фойдаланишга боғлиқ бўлади.

Қишлоқ хўжалигида агресурлар таркибини ҳар бир элементи муҳим аҳамият касб этиб, уларнинг бирортаси меъёрдан кам ёки ортиқча бўлса қутулган иқтисодий самарага эришиб бўлмайди. Биз қишлоқ хўжалигидаги асосий агресурлар таркибига капитал,

асосий фондлар, меҳнат, табиий-иклим, айланма фондлар, ер-сув ресурсларини ва бошқаларни киритишимиз мумкин бўлади.

Табиат бойликлари орасида ер-сув ресурслари алоҳида аҳамиятга эга бўлиб тириклик манбаи ҳисобланади. Шу сабабли ҳам ер-сув ресурсларидан, айниқса, унумдор ер ва чучук сув ресурсларидан тежамкорлик асосида фойдаланиш талаб этилади.

Ер ва сув ресурсларидан қанчалик оқилона фойдаланилса, ишлаб чиқариш маҳсулот ҳажми шунчалик кўпаяди, аҳолини озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талабларининг қондирилиш даражаси ортишига хизмат қилади.

Айниқса, ҳозирда сайёрамызда 50 ортиқ мамлакатларда чучук сув танқислиги сабабли, катта қийинчиликлар юзага келмоқда. Сувдан фойдаланиш масаласида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти қарори билан 2005-2015 йиллар “Сув хаёт учун” ҳаракати Халқаро ўн йиллиги деб эълон қилинган. Сабаби, бугунги кунда ер юзидаги 7 миллиарддан ошиқ аҳолининг 1,2 миллиард нафарга яқин аҳоли тоза ичимлик сувига муҳтож, 2,3 миллиард нафар одам санитария ҳолати талабларига жавоб бермайдиган сувдан фойдаланишга мажбур бўлмоқда. Яъни, дунё аҳолисининг ҳар 10 нафаридан 4 нафари тоза ичимлик суви етишмайдиган ҳудудларда яшайдилар.

Бугунги кунда сув хўжалик ва ичимлик сув таъминотида 6,0 фоиз, саноатда 1,8 фоиз, қишлоқ сув таъминотида 1,3 фоиз, ирригацияда 84,2 фоиз, энегетикада 6,0 фоиз, балиқчилик хўжалигида 0,5 фоиз, бошқа мақсадлар учун 0,2 фоиз ишлатилмоқда.

Ўзбекистонда ички дарёларнинг сув ресурслари умумий эҳтиёж миқдорининг 18 фоизини ташкил қилади. Умумий эҳтиёжнинг 82 фоизга яқини давлатлараро оқиб ўтувчи Амударё ва Сирдарё ресурслари ҳисобидан копланди. Шу сабабли, республикамызда “Суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш ва сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш” бўйича давлат Дастурининг ижросини таъминлашга ҳаракат қилинмоқда. Қонунчилик палатасида Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирининг “Ўзбекистонда сувни тежовчи технологиялардан фойдаланиш ва унинг самарадорлигини ошириш истиқболлари” масаласида парламент

сўрови институт кўмита масъуллигида ижобий ишларни амалга ошириб борилмоқда. Жумладан, 2013-2017 йиллар даврида суғориладиган ерларни мелиоратив ҳолатини яхшилаш ва сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш бўйича Давлат дастурида кўзда тутилган чора-тадбирларни бажарилишини таъминлаш, соҳага чет эл инвестицияларини кенг жалб қилиш ҳамда илмий-тадқиқот кўламлигини кенгайтириш, мазкур соҳанинг ҳуқуқий асосларини янада такомиллаштиришдан иборат.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарини, жумладан фермер хўжаликларини ривожлантиришга доир олиб борилаётган аграр ислохотлар туфайли бугунги кунда фермер хўжаликлари нафақат маҳсулот етиштирувчи, балки кўп тармоқли мустакил хўжалик юритувчи субъект бўлиб ривожланиб бормоқда.

Қишлоқ хўжалигида маҳсулот етиштирувчилар ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этишда турли-туман хизматларга эҳтиёж сезиб, мазкур хизматларни кўрсатувчи субъектлар билан ташкилий-иқтисодий муносабатларга киришади. Бозор муносабатлари шароитида эса хизмат кўрсатувчи ташкилотлар хизмат сифати, муддати ва баҳоси орқали исътемоличилар эътиборини қозониш учун рақобат шароитида фаолият юритади ва ривожланади. Қишлоқ хўжалигида кўрсатилаётган аксарият хизматлар марказлашган бўлиб, монопол хусусиятга эга ташкилотлар орқали фаолият юритиб уларнинг ривожланиши ҳам шунга мутаносибдир.

Биз тадқиқотлар жараёнида хизмат кўрсатувчи ташкилотларни ресурслар етказиб бериш орқали хизмат кўрсатадиган ҳамда ўз хизмати орқали маҳсулот етиштирувчининг маълум доирадаги бажариладиган ишларини осон қиладиган субъектлар каби гуруҳларга бўлган ҳолда таҳлил этамиз. Сабаби, ресурслар етказиб бериш орқали хизмат кўрсатадиган субъектлар агроресурс бозорини ҳам бевосита иштирокчиси ҳисобланади.

Бугунги кунда мамлакатимизда қишлоқ хўжалиги маҳсулоти етиштирувчиларига хизмат кўрсатувчи субъектлар сонига эътибор қаратадиган бўлсак, қишлоқ хўжалиги маҳсулот етиштирувчиларнинг асосий харажатларидан бири бу механизация

харажатлари бўлиб, хўжаликларга механизация хизматлари МТП ва ММТПлар орқали кўрсатилади.

Мамлакатимизда муқобил трактор парклари сони ўзгаришига аҳамият берадиган бўлсак, 2013 йилда Қорақолпоғистон Республикасида жами 134 та, Андижон вилоятида 186 та, Жиззах вилоятида 4 та, Қашқадарё вилоятида 184 та, Самарқанд вилоятида 241 та муқобил трактор парклари мавжуд бўлса, 2017 йилга келиб муқобил трактор парклари сони мос равишда 141 та, 188 та, 2 та, 180 та ҳамда 236 тани ташкил этмоқда (2.9-жадвал).

Республика бўйича жами ММТП сони 2013 йилдаги 1720 та ўрнига 2017 йилга келиб 1429 тани ташкил этмоқда. Республикамизда 2013 йил ҳолатига кўра 1486 та СИУ лар мавжуд бўлган бўлса, 2017 йил ҳолатига кўра 1504 тани ташкил этмоқда. 2017 йилда ҳудудлар кесимида таҳлил этадиган бўлсак, энг кўп СИУ Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида яъни 152 тани ҳамда энг кам СИУ лар Самарқанд вилоятида, яъни 40 та сув истеъмолчилари уюшмаси фаолият юритмоқда. СИУ ларни ташкил этиш ҳудудларнинг сув манбаалари билан таъминланиш даражасига боғлиб бўлиб, географик жойлашуви асосий таъсир этувчи омил саналади.

Республикамизда чорвачилик соҳаси жадал ривожланиб бориши туфайли, тармоққа хизматлар кўрсатиш тизимини ҳам ривожлантиришнинг аҳамияти ортиб бормоқда. Жумладан, 2013 йилда 2591 та зооветеринария шахобчалари фаолият олиб борган бўлиб, 2017 йилда 2450 тани ташкил этган. 2013-2017 йиллар оралиғида зооветеринария хизмати шахобчаларини 141 тага, консалтинг ва маркетинг хизмати тармоқлари сони 225 тага камайганлигини кузатиш мумкин.

**Республика бўйича қишлоқ хўжалиги маҳсулоти
етиштирувчиларига хизмат кўрсатувчи субъектлар сони
ўзариши, дон³²**

Хизмат кўрсатиш субъектлари	Йиллар	Қорақалпоғистон Республикаси	Андижон	Бухоро	Жиззах	Қашқадарё	Навоний	Наманган	Самарқанд	Сурхондарё	Сирдарё	Тошкент	Фарғона	Хоразм	Республика бўйича
Жами муқобил МТПлар	2013й	134	186	104	4	184	52	139	241	126	91	191	161	106	1720
	2014й	134	185	104	5	184	52	135	241	135	57	177	161	77	1647
	2015й	132	185	104	6	193	17	135	241	126	57	191	148	106	1642
	2016й	132	185	104	5	194	17	135	241	126	57	191	148	106	1641
	2017й	141	188	55	2	180	15	122	236	95	26	128	168	73	1429
СИУлар	2013й	129	109	118	115	139	57	144	35	153	104	149	119	115	1486
	2014й	128	109	124	115	145	57	144	35	153	105	149	123	114	1501
	2015й	128	109	128	119	147	57	143	36	151	104	148	124	114	1508
	2016й	127	109	128	119	148	57	144	36	151	105	148	124	114	1510
	2017й	127	101	131	116	152	55	134	40	152	108	148	127	113	1504
Мини банклар	2013й	113	63	91	96	129	35	122	230	57	75	145	149	99	1404
	2014й	113	72	57	96	210	35	122	230	30	56	145	149	82	1397
	2015й	102	29	72	96	210	35	48	178	57	37	144	61	99	1168
	2016й	103	29	72	96	210	35	48	179	57	37	145	61	99	1171
	2017й	55	13	11	7	11	47	10	16	12	7	12	14	11	226
Зооветеринария хизмати шохобчалари	2013й.	125	192	215	146	295	81	140	434	279	80	203	223	178	2591
	2014й.	126	190	215	145	295	82	140	434	279	80	203	223	178	2585
	2015й.	124	192	215	146	295	81	140	434	279	80	203	223	178	2589
	2016й.	126	192	215	146	295	82	140	434	279	80	203	223	178	2591
	2017й.	128	152	216	140	236	69	125	442	235	81	194	252	180	2450
Консалтинг ва маркетинг хизмати тармоқлари	2013й.	19	23	38	12	35	15	12	17	26	4	18	48	35	302
	2014й.	15	18	36	11	34	16	15	44	25	2	18	48	35	317
	2015й.	14	12	37	13	36	14	15	43	24	2	17	81	34	342
	2016й.	16	12	38	12	35	15	12	43	25	2	18	82	35	345
	2017й.	14	15	4	1	1	8	5	6	3	1	15	3	1	77

Қишлоқ хўжалиги маҳсулот етиштирувчиларига кўрсатиладиган хизматлар орасида механизация хизматлари алоҳида таъсир даражасига эга. Жумладан, бажарилган хизмат сифати ва муддати етиштириладиган маҳсулот самарадорлигига бевосита таъсир кўрсатади. Бугунги кунда механизация хизматларини кўрсатадиган ташкилотлар сони ва уларнинг техник салоҳиятини таҳлил этадиган бўлсак, республикада 2017 йил ҳолатига кўра жами 1429 та

³²Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги маълумотлари асосида тузилган.

ММТП лар мавжуд бўлса, уларда жами 16692 та техникалар мавжуд. Худудлар кесимида энг кўпи Қорақалпоғистон Республикасида мавжуд техникалар сони 4663 таташқил этади (2.10-жадвал).

2.10-жадвал

Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлардаги муқобил МТПларнинг фаолияти³³

(2017 йил ҳолатига)

Худудлар	Жами муқобил МТПлар сони	Мавжуд техникалар сони (дона)			
		Жами	шу жумладан		
			хайдов	ишлов берувчи	ғалла ўриш комбайни
Қорақалпоғистон Республикаси	141	4663	148	683	2
Андижон	188	1642	55	359	6
Бухоро	55	419	32	146	2
Жиззах	2	3	1	2	-
Қашқадарё	180	4661	153	1463	25
Навоий	15	511	54	79	52
Наманган	122	1023	12	72	3
Самарқанд	236	1965	55	609	43
Сурхондарё	95	243	21	150	3
Сирдарё	26	337	77	62	11
Тошкент	128	366	222	121	-
Фарғона	168	417	32	172	6
Хоразм	73	445	109	31	-
Республика бўйича	1429	16692	971	3949	153

Жумладан, 2017 йилда Қашқадарё вилоятида 180 та ММТП да жами 4661 та техникалар бўлиб, 153 таси хайдов тракторлари, 1463 таси ишлов берувчи техникалар, 25 таси ғалла ўриш комбайнлари ташқил этган. Наманган вилоятида жами 122 та ММТП да 1023 та техника мавжуд бўлиб, уларнинг 12 таси хайдов, 72 таси ишлов берувчи ҳамда 3 таси ғалла ўриш комбайнларини ташқил этган.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчилар ўртасида етарли даражадаги рақобат муҳити яратилганлигига қарамай, маҳсулот сотиш тизими белгиланган талабга жавоб бермаслиги сабабли, етиштирилган маҳсулотларининг маълум бир қисми истеъмолчига етиб бормасдан нобуд бўлмоқда. Бундан ташқари,

³³Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги маълумотлари асосида.

агроресурслар ва агрохизматлар бозорининг яхши ривожланмаганлиги сабабли, деҳқонни зарурий ресурслар билан таъминлаш тизимида бир қатор муаммолар юзага келмоқда. Бундай ҳолатда деҳқон сифатсиз ва нисбатан қиммат ресурслар ва хизматлардан фойдаланишга мажбур бўлмоқдалар. Бу эса ўз навбатида қишлоқ хўжалигида фаолият юритаётган корхоналарнинг иқтисодий ривожланишига салбий таъсир кўрсатмоқда.

Республикада мавжуд қишлоқ хўжалиги техникалари ҳолатини ўрганадиган бўлсак, 2017 йилда жами 169007 дона техника турлари мавжуд бўлиб, шундан фойдаланиш муддати бўйича 1-5 йилгача 20 фоизни, 6-10 йилгача 19 фоиз, 11-15 йилгача 21 фоизни ва 15 йилдан ортиқ 40 фоизни ташкил этади (2.11-жадвал).

2.11-жадвал

Республикада мавжуд қишлоқ хўжалиги техникалари ҳолати тўғрисида маълумот³⁴

(2017 йил ҳолатига)

№	Техника тури	Жами	Шундан фойдаланиш муддати бўйича							
			1-5 йил		6-10 йил		11-15 йил		15 йилдан ортиқ	
			дона	%	дона	%	дона	%	дона	%
1	Ҳайдов тракторлари	9576	2971	31	1814	19	1701	18	3090	32
2	Чопик тракторлари	28223	6321	22	7218	26	5656	20	9028	32
3	Транспорт тракторлари	23913	3510	15	3624	15	4411	18	12368	52
4	Ғалла ўриш комбайнлари	4000	1036	26	1052	26	728	18	1184	30
5	Пахта териш машиналари	1713	1236	72	6	0	245	14	226	13
6	Озуқа ўриш техникалари	1720	412	24	382	22	337	20	589	34
7	Культиваторлар	22924	4115	18	4536	20	5409	24	8864	39
8	Чигит экиш сеялкалари	11554	3152	27	2342	20	2348	20	3712	32
9	Дон сеялкалари	1165	128	11	69	6	279	24	689	59
10	Плуглар	8029	1701	21	1365	17	1653	21	3310	41
11	Бошқа қишлоқ хўжалиги техникалари	56190	9074	16,1	9944	17,7	12289	21,9	24883	44,3
Жами		169007	33656	20	32352	19	35056	21	67943	40

³⁴Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги маълумотлари асосида.

Жумладан, техника турлари бўйича таҳлил қиладиган бўлсак, хайдов тракторлари 9576 та, чопиқ тракторлари 28223 та, транспорт тракторлари 23913 та, ғалла ўриш комбайнлари 4000 та, озуқа ўриш техникалари 1720 та, культиваторлар 22924 та, чигит экиш сеялкалари 11554 та, дон экиш сеялкалари 1165 та, плуглар 8029 та, бошқа кишлок хўжалиги техникалари 56190 тани ташкил этган. Лекин, бу мавжуд техникаларни турларига бўлган талаб ўзгарувчан бўлиб, техника турлари билан кишлок хўжалиги корхоналарини таъминланганлик даражаси турличадир.

Республикамиздаги кишлок хўжалиги корхоналарининг 2017 йил ҳолатига кишлок хўжалиги техникалари турига бўлган талабини 1000 гектар ер ҳисобига таъминланиш даражаси плуглар 217 фоиз, чопиқ тракторлари 117 фоиз, ғалла ўриш комбайнлари 89 фоиз, пахта териш машиналари 67 фоиз, озуқа ўриш техникалари 43 фоиз, культиваторлар 95 фоиз, хайдов тракторлари 258 фоиз, транспорт тракторлари 149 фоиз, чигит экиш сеялкалари 115 фоиз ва бошқа кишлок хўжалиги техникалари 46 фоизни ташкил этади (2.12-жадвал).

Демак, кишлок хўжалиги корхоналарини 1000 гектар ер ҳисобига таъминланиш даражаси ҳолати паст бўлган техника турларини янги техникалар билан таъминлашни талаб этмоқда.

Бундай ҳолатларни яхшилаш мақсадида, 2017 йилда кишлок хўжалиги техникаларини ишлаб чиқаришга лизинг хизматларини 1,7 мартага ҳамда механизация хизматларини 2,5 баробарга ортишига эришилди.

2018 йилда эса тармоқда 172 мингдан ортиқ кишлок хўжалиги техникаларига талаб бўлгани ҳолда 26 мингта техникалар етишмайди. Фермер хўжалиқларининг юқори замонавий унумли хайдов тракторлари билан таъминланиши 75 фоизни, ғалла ўриш комбайнлари 86 фоизни, пахта териш машиналари 28 фоизни, қўшқатор чигит экиш сеялкалари 60 фоизни, дон экиш сеялкалари билан таъминланиши 25 фоизни ташкил этмоқда.

**Қишлоқ хўжалиги корхоналарини қишлоқ хўжалиги
техникаларига бўлган талаби ва уни таъминланиш ҳолати
(1000 гектар ер ҳисобига)³⁵**

(2017 йил ҳолатига)

Техникани тури	Жами	Долзарб даврдagi иш ҳажмлари	Техника меъёри 1000 га	Талаб	Таъминланиш даражаси %
Ҳайдов тракторлари	9567	1296	2,9	3707	258
Чопиқ тракторлари	28223	1206	20	24120	117
Транспорт тракторлари	23913	1237	13	16081	149
Ғалла ўриш комбайнлари	4000	1123	4	4492	89
Пахта териш машиналари	1713	308	8,3	2556	67
Озука ўриш техникалари	1720	198	20	3960	43
Культиваторлар	22924	1206	20	24120	95
Чигит экиш сеялкалари	11554	1206	8,3	10010	115
Дон экиш сеялкалари	1165	419	5	2095	56
Плуглар	8029	1296	2,9	3707	217
Бошқа қишлоқ хўжалиги техникалари	56190	3843	32	122976	46

Умуман, етишмайдиган ва эскирган техникаларни ҳисобга олганда, жами 82 мингта янги қишлоқ хўжалиги техникаларига талаб мавжуд. Жорий йилда 16 мингта, жумладан, биринчи ярим йилликда 5 минг 800 техникаларни кредит асосида етказиб бериш белгиланган бўлиб, бу жараёнлар амалга оширилмоқда.

Республикамизда экин экилаётган майдон йилдан-йилга камайиб бормоқда. Бундай ҳол экинзорлар ҳисобидан аҳолига турар жойларни қуриш, саноат корхоналарини, суғориш иншоотларини барпо этиш натижасида юзага келмоқда. Шунинг учун ҳам мавжуд ер ва сув ресурсларидан фойдаланишда бир қатор умумий принципларга амал қилишни талаб этади:

³⁵Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги маълумотлари асосида.

- мавжуд ер-сув ресурсларидан тўғри фойдаланиш;
- ер-сув ресурслари ифлосланишига йўл қўймаслик;
- сув ресурсларидан самарали фойдаланиш жараёнига тежамкор илғор технологияларни жорий қилиш;
- мелиоратив ҳолати талабга жавоб бермайдиган ерларда ирригация ва мелиорация тадбирларини сифатли амалга ошириш;
- илмий асосланган алмашлаб экиш схемаларига роя этиш;
- уруғчилик ва агротехник тадбирларни сифатли амалга оширишга эришиш;
- экинларни парваришлаш жараёнларида кимёвий воситалардан белгиланган меъёрларга асосланган ҳолда оқилона фойдаланиш;
- ер-сув ресурсларидан самарали фойдаланиш ва экологик муҳофаза қилиш ҳолати ҳақидаги янгиликлардан фойдаланиш;
- ер ва сув ресурсларидан оқилона фойдаланишни рағбатлантириш механизмларини такомиллаштириш;
- давлатлараро сув ресурсларидан фойдаланишда ва экологик муҳофаза қилишда минтақавий ҳамда халқаро принципларга қатъий амал қилишдан иборатдир.

Бу эса мавжуд чекланган агроресурслардан самарали фойдаланишга олиб келади ва аҳолини чекланмаган эҳтиёжларини таъминлашга хизмат қилади.

2.3. Қишлоқ хўжалигида фаолият юритаётган агрохизматлар бозорлари ривожланишининг ҳозирги ахволи

Аграр соҳани ривож кўп жихатдан агросаноат мажмуининг қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш, сотиш соҳалари ва бевосита қишлоқ хўжалиги тармоқларига хизмат кўрсатиш тузилмаларининг ривожланиши даражасига ҳам боғлиқ бўлади. Шу боис, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва тармоқда хизматлар кўрсатиш тизимини мутаносиб равишда ривожлантириш муҳим аҳамият касб этади.

Аграр соҳада амалга оширилган иқтисодий ислохотларни ҳозирги босқичда қишлоқ хўжалиги тармоғига хизмат кўрсатиш

соҳаси маълум даражада шаклланиб, қуйидаги турлари ҳозирда фаолият юритмоқда:

- кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштирувчиларга агрокимё сервис хизматини кўрсатиш;
- кишлоқ хўжалиги субъектларини мелиорация ва сув билан таъминлаш хизмати;
- кишлоқ инфратузилмасини ривожлантириш учун қурилиш хизмати;
- чорвачиликка ихтисослашган хўжаликларга зооветеринария хизмати;
- етиштирилган маҳсулотларни ташиш бўйича транспорт хизмати;
- агрокорхоналар учун зарурий маслаҳатларни берадиган консалтинг хизмати;
- кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштирувчи корхоналарга моддий-техника ресурслари билан таъминлаш хизмати;
- етиштирилган кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини саралаш, тайёрлаш, қайта ишлаш ва сақлаш тизими хизмати;
- кишлоқ хўжалиги корхоналари учун бухгалтерия ҳисоби, молиявий таҳлил ва аудит хизматлари.

Аммо, бу кўрсатилаётган хизматлар турлари ва бажарилаётган иш ҳажми таҳлилларига кўра хизмат кўрсатишнинг сифатини кишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари талаблари даражасида ошириш зарур.

СИУлари сув хўжалиги тизимининг энг қуйи бўғини, бевосита истеъмолчилар билан ҳамкорликда фаолият юритадиган, уларнинг кизиқиш ва истакларини бевосита сувдан фойдаланиш амалиётига жорий этиш имкониятига эга бўғин саналиб, уларнинг сони ва аъзолари, экин турлари бўйича хизмат кўрсатиш майдонларини таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, 2017 йилда жами СИУ сони 1504 тани ташкил этиб улар 3660 минг гектар майдонга хизмат кўрсатади (2.13-жадвал).

Жумладан, Қорақолпоғистон Республикасида 127 та СИУ мавжуд бўлса, жами 289 минг гектар майдонга хизмат қилади ҳамда

жами 5168 та сув истеъмолчиларининг 4802 таси фермер хўжаликлари ҳисобланади. Экин таркибига эътибор берадиган бўлсак, 92 минг гектар пахта, 53 минг гектар ғалла, 144 минг гектар бошқа экинларни ташкил этган.

2.13-жадвал

Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлардаги Сув истеъмолчилари уюшмалари сони ва уларнинг фаолияти³⁶ (2017 йил ҳолатига)

Худудлар	Жами СИУлар сони	СИУ хизмат кўрсатадиган майдон, минг га.				СИУ аъзолари сони	
		Жами	шундан			Жами	шундан ф/х-лар
			Пахта	Ғалла	Бошқа экинлар		
Қорақалпоғистон Республикаси	127	289	92	53	144	5168	4802
Андижон	101	266	89	79	98	9216	8538
Бухоро	131	276	106	65	105	5428	5273
Жиззах	116	236	93	106	37	10167	10073
Қашқадарё	152	414	154	144	116	12756	12373
Навоий	55	120	35	41	44	2549	2519
Наманган	134	216	79	78	59	9046	7397
Самарқанд	40	374	86	108	180	13032	12641
Сурхондарё	152	252	99	97	56	6472	6108
Сирдарё	108	246	102	88	56	5996	5459
Тошкент	148	363	86	121	156	9498	9418
Фарғона	127	359	95	111	153	11394	10420
Хоразм	113	249	90	33	126	6263	6049
Республика бўйича	1504	3660	1206	1124	1330	106985	101070

Наманган вилоятида эса 134 та СИУ мавжуд бўлса, жами 216 минг гектар майдонга хизмат қилади ҳамда жами 9046 та сув истеъмолчиларининг 7397 таси фермер хўжаликларидир. Экин таркибига эътибор берадиган бўлсак, 79 минг гектар пахта, 78 минг гектар ғалла, 59 минг гектар бошқа экинлардан иборат бўлган.

Хоразм вилоятида эса 113 та СИУ мавжуд бўлса, жами 249 минг гектар майдонга хизмат қилади ҳамда жами 6263 та сув истеъмолчиларининг 6049 таси фермер хўжаликларидир. Экин таркиби эса 90 минг гектар пахта, 33 минг гектар ғалла, 126 минг гектар бошқа экинлардан иборат.

³⁶Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги маълумотлари асосида.

Республикамиз бўйича энг кам СИУлар Самарқанд вилоятига тўғри келган, яъни СИУ лар сони 40 та бўлиб 374 минг гектар ер майдонига хизмат кўрсатади. Бу ер майдонларини 86 минг гектари пахта, 108 минг гектарини бугдой ташкил этган. Вилоятда СИУга аъзо бўлганлар сони 13032 та бўлиб, шундан 12641 таси фермер хўжаликлари ҳисобланади.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, бугунги кунда СИУларнинг фаолиятига салбий таъсир кўрсатаётган омил сув истеъмолчиларнинг сув учун бадалларни ўз вақтида тўламасликларидир. Ундан ташқари, етказиб берилаётган сувнинг хўжаликлар таркок жойлашганлиги сабабли, турли мунозарали вазиятларнинг вужудга келиши, сув учун бадал миқдорини белгилашда замонавий ёндашув лозимлиги, сув истеъмолчиларининг истеъмол маданиятини ошириш учун ташкилий тадбирларни кучайтириш мақсадга мувофиқ.

Бугунги кунда қишлоқ хўжалиги корхоналарига хизмат кўрсатадиган минибанклар фаолияти, уларни сони, тузилган шартномалар ҳолати, минибанклар томонидан ажратилаётган кредитлар миқдорини таҳлил этиш шуни кўрсатадики, 2017 йил ҳолатига кўра 226 та мини банклар мавжуд бўлса, мини банкларда ҳисоб рақамини очган фермер хўжаликлари сони 32897 тани ташкил этмоқда (2.14-жадвал).

Республика бўйича тузилган шартномалар сони ва ҳолатига эътибор берадиган бўлсак, жами 73719 та шартнома тузилган бўлса, шундан 70803 таси имтиёзли кредитлаш бўйича рўйхатга олинган. 2017 йилда имтиёзли кредитлаш суммаси 2205 млрд. сўмни ташкил қилган. Агар экин турлари кесимида таҳлил этадиган бўлсак, пахта етиштириш учун ажратилган имтиёзли кредитлар миқдори пахта учун 1541 млрд. сўмни ҳамда ғалла етиштириш учун 663,9 млрд. сўмни ташкил этган.

Қорақолпоғистон Республикаси ва вилоятлардаги ташкил
этилган минибанкларнинг фаолияти тўғрисида³⁷

(2017 йил ҳолатига)

Худудлар	Жами минибанклар сони	Минибанкларда ҳисоб рақами очган фермер хўжаликлари, сони	Тузилган шартномалар			Минибанклар орқали ажратилган имтиёзли кредитлар, млрд.сўм		
			банк хизмати учун, сони	имтиёзли кредит бериш бўйича		Жами	шундан	
				сони	млрд.сўм		пахта	ғалла
Қорақолпоғистон Республикаси	55	2398	3714	6153	149	147	96	51
Андижон	13	6548	3868	3868	78	151	103	48
Бухоро	11	183	3906	7679	288	207	145	62
Жиззах	7	4735	10104	7176	201	174	121	53
Қашқадарё	11	3048	5913	4839	152	150	141,0	8,9
Навоий	47	1296	1296	1049	213	181	124	57
Наманган	10	1124	3426	3426	226,1	190	138,0	52,0
Самарқанд	16	3268	18220	16534	99	149	102	47
Сурхондарё	12	724	4089	4089	245	190	134	56
Сирдарё	7	1125	4361	3824	222	170	112	58
Тошкент	12	2833	4257	2465	31	176	110	66
Фарғона	14	3432	3511	3298	141	144	88	56
Хоразм	11	2183	7054	6403	207	176	127,0	49,0
Республика бўйича	226	32897	73719	70803	2252,1	2205	1541	663,9

Худудларда минибанклар фаолиятини таҳлил этадиган бўлсак, Қорақолпоғистон Республикасида жами 55 та мини банклар мавжуд бўлса, 2398 та фермер хўжалигига хизмат кўрсатмоқда. Минибанклар томонидан 3714 та шартнома тузилган. Минибанклар томонидан ажратилган имтиёзли кредитларни экин турлари кесимида таҳлил этадиган бўлсак, 147 млрдсўмлик имтиёзли кредитнинг 96 млрд.сўми пахтачилик хўжаликларига ҳамда 51 млрд. сўми ғалла етиштирувчи хўжаликлар учун ажратилганлигини кўришимиз мумкин.

Вилоятлар орасида Қашқадарё вилоятида жами 11 та мини банклар мавжуд бўлса, 3048 та фермер хўжалигига хизмат

³⁷Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги маълумотлари асосида.

кўрсатади. Фарғона вилоятида эса 14 та минибанк мавжуд бўлса, 3432 та фермер хўжалиги мазкур банклар хизматидан фойдаланади.

Наманган вилоятида мазкур йилда 10 та мини банклар фаолият кўрсатган бўлиб, 1124 та фермер хўжаликлари ушбу банкда ўзларини ҳисоб рақамларини очишган. Тузилган шартномаларни 3426 таси банк хизматларини ташкил этади. Мини банклар орқали 190 млрд.сўмлик имтиёзли кредитлар ажратилган. Бу эса кишлок хўжалигида фаолият юритаётган фермер хўжаликларини молиявий фаолиятига ўзини ижобий таъсир кўрсатмоқда.

Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлардаги ЁММ сотиш шаҳобчалари пахта ва ғалла етиштирувчи фермер хўжаликларига ўз хизматларини шартномалар асосида мунтазам равишда кўрсатиб келмоқда. Республикамиз 2017 йилда мавжуд 702 та ЁММ сотиш шаҳобчалари томонидан кишлок хўжалиги маҳсулот етиштирувчилар билан 52070 та шартномалар тузилган бўлиб, уларнинг умумий суммаси 1027600 млн.сўмни ташкил этган (2.15-жадвал).

Фермер хўжаликларига етказиб берилиши лозим бўлган ЁММ миқдори 367000 тоннани ташкил этиб, амалда 72,3 % яъни 265337 тонна маҳсулот етказиб берилган. Етказиб берилган ЁММ миқдори учун ундирилган маблағ эса жами сумманинг 98,0 % ни ташкил этмоқда. Бу эса тузилган шарномаларни тўлик бажарилмаслигини акс эттиради.

Бирок, тадқиқотлар натижалари ушбу инфратузилма субъектларининг аксарияти самарасиз фаолият олиб бораётганлигини, айрим ҳолларда зарурий техника воситалар базасини етишмаслиги ҳамда соҳа мутахассислари билан тўлик таъминланмаганлигини кўрсатмоқда.

2.15- жадвал

**Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлардаги ЁММ сотиш
шаҳобчаларининг пахта ва ғалла етиштирувчи фермер
хўжаликлариغا етказиб берган ЁММлари³⁸**
(2017 йил ҳолатига)

Худудлар	Жами шаҳобчалар сони	Ер майдониغا ажратиладиган лимит доирасида тузилган шартномалар			Амалда етказиб берилди			Ундирилган маблағ	
		Шартномалар сони, (дона)	Суммаси, (млн. сўм)	ЁММкидори (тонна)	ЁММкидори (тонна)	суммаси, (млн. сўм)	фонз	суммаси, (млн. сўм)	Берилган маҳсулот нисбатан (%)
Қорақалпоғист. Республикаси	64	2779	72 917	26 042	20 061	58178	77,0	56 854	98
Андижон	49	3157	69 395	24 784	16 584	48094	66,9	47 586	99
Бухоро	42	4214	86 688	30 960	26 293	76248	84,9	74 896	98
Жиззах	56	5662	88 450	31 589	24 529	71133	77,7	68 542	96
Қашқадарё	92	7659	132 104	47 180	33 974	98525	72,0	96 584	98
Навоий	27	1207	30 296	10 820	9 415	27301	87,0	26 415	97
Наманган	32	2783	64 964	23 201	15 652	45391	67,5	44 758	99
Самарқанд	65	6641	80 858	28 878	19 878	57644	68,8	56 874	99
Сурхондарё	47	3242	91 781	32 779	22 486	65210	68,6	63 214	97
Сирдарё	46	3665	80 738	28 835	18 354	53225	63,7	51 287	96
Тошкент	65	5071	79 397	28 356	15 867	46013	56,0	45 867	100
Фарғона	62	3674	81 639	29 157	26 564	77035	91,1	75 846	98
Хоразм	55	2316	68 373	24 419	15 680	45470	64,2	45 021	99
Республика бўйича	702	52070	1027600	367000	265337	769467	72,7	753744	98

Республикамыз кишлок хўжалигида 2017 йил ҳолатига турли хизмат кўрсатувчи субъектлар фаолиятини таҳлили қиладиган бўлсак, қуйидагиларни кўришимиз мумкин. Шу йилда тармоқда минерал ўғит тарқатиш шаҳобчалари 729 та, биологатория шаҳобчалари 541 та, агрофирмалар 556 та, тара кадоқлаш материаллари ишлаб чикариш шаҳобчалари сони эса 27 тани ташкил этмоқда. Бу субъектлар томонидан кишлок хўжалиги корхоналарида

³⁸Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги маълумотлари асосида тузилган.

маҳсулот етиштириш учун зарурий хизматлар кўрсатилиб келинмоқда (2.16-жадвал).

2.16-жадвал

Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлардаги хизмат кўрсатувчи субъектлар тўғрисида маълумот³⁹

(2017 йил ҳолатига)

Худудлар	Минерал ўғит таркатиш шахобчалар	Биолабораториялар	Агрофирмалар	Тара қадоклаш шахобчалари
Қорақалпоғистон Республикаси	89	65	16	0
Андижон	67	34	18	3
Бухоро	71	33	18	1
Жиззах	2	44	56	6
Қашқадарё	90	60	11	5
Навоний	20	12	30	2
Наманган	22	16	26	1
Самарқанд	76	19	19	5
Сурхондарё	50	62	26	0
Сирдарё	32	48	285	0
Тошкент	62	38	9	0
Фарғона	61	18	18	1
Хоразм	87	92	24	3
Республика бўйича	729	541	556	27

Бугунги кунда вилоят ва туманлар ҳокимликлари даражасида инфратузилма объектларини, айниқса ММТП, СИУ, консалтинг ва маркетинг хизмати тармоқлари, зооветеринария, ЁММ сотиш шахобчалари, минерал ўғит таркатиш шахобчалари, биолабораториялар, агрофирмалар, тара қадоклаш шахобчаларива бошқа хизмат кўрсатувчи субъектлар фаолиятини таҳлил қилиш, дебитор ва кредитор қарзларини камайтириш борасида уларга ўз вақтида амалий ёрдам кўрсатиш, мавжуд муаммоларини ҳал қилиш бўйича олиб борилаётган ишлари, маҳсулот етиштирувчилар билан хизмат кўрсатувчи субъектлар ўртасидаги шартнома муносабатларини тўғри йўлга қўйиш ва шартнома мажбуриятларини бажарилишини назорат қилишни талаб этмоқда. Сабаби, маҳсулот етиштирувчилар ўз вақтида хизмат кўрсатувчи субъектлар

³⁹Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ҳўжалиги вазирлиги маълумотлари асосида.

томонидан кўрсатилган хизмат учун тўловларни ўз вақтида амалга оширмаслиги бевосита ушбу корхоналарни молиявий фаолиятига салбий таъсир кўрсатади. Бу эса кишлок хўжалигидаги хизмат кўрсатувчи субъектларини ривожланишига ва улар ўртасидаги рақобат муҳити шаклланишига тўсик бўлмоқда.

Монографик тадқиқотлар натижасига кўра фермер хўжаликларига хизмат кўрсатувчи ва таъминот корхоналарини ривожлантиришда қуйидаги камчиликларга йўл қўйилмоқда. Жумладан:

–инфратузилма субъектлари ва фермер хўжаликлари ўртасида шартномаларни аниқ бир тизим асосида тузилмаслиги натижасида томонлар ўртасида ўз мажбуриятларини бажарилишига масъулиятсизлик билан қаралаётганлиги;

–инфратузилма субъектларида сарф-харажатлар устидан доимий мониторинг олиб борилмаётганлиги;

–инфратузилма субъектларида кўрсатилган хизматлар ва бажарилган ишлар бўйича аниқ ҳисоб-китобни юритилмаслиги натижасида дебиторлик ва кредиторлик қарзлар ошиб кетаётганлиги;

–туман ҳокимликлари ва инфратузилма субъектлари раҳбарлари томонидан дебиторлик ва кредиторлик қарзларни камайтириш борасида аниқ тадбирларни (олдидан пул туширилишини талаб қилиш ва бошқалар) амалга оширилмаётганлиги;

–инфратузилма субъектлари раҳбарлари ва бош мутахассисларининг касбий малакасини ошириш, захира кадрларни тайёрлаш борасида аниқ тадбирлар ишлаб чиқилмаётганлиги;

–жойларда инфратузилма субъектларининг самарали фаолият кўрсатишига (зарур бино-иншоотлар билан таъминлаш, бошланғич молиявий ёрдам кўрсатиш, зарурий хизмат турлари, малакали кадрлар билан таъминлаш ва бошқалар) маҳаллий ҳокимиятлар томонидан амалий ёрдамни талаб даражасида эмаслигидир.

Буларнинг натижасида инфратузилма субъектлари томонидан кўрсатилаётган хизматлар нархларининг ошишига, сифатини пасайишига, моддий ресурслар эса керакли миқдорда ўз вақтида етказиб бериш жараёнида тўхталишларга сабаб бўлмоқда.

Ваҳоланки, фермер хўжаликларига сифатсиз хизмат кўрсатиш ёки зарур бўлган моддий ресурсларни ўз вақтида етказиб бермаслик, ҳосилдорликнинг камайишига, пировард натижада фермер хўжаликларини даромад олишига салбий таъсир кўрсатади.

Қишлоқ хўжалиги вазирлигининг маълумотларига қараганда, пахтачилик соҳасидаги агротехник тадбирларни (бу тадбирлар асосан ишлаб чиқариш ва бозор инфратузилма субъектлари томонидан амалга оширилади) ўз муддатида бажарилмаслиги ёки зарур ресурслар билан белгиланган миқдорларда таъминланмаслиги натижасида юзага келадиган ҳосил йўқотилиши ҳисоб-китоблари орқали кўришимиз мумкин:

—чигит экишни ўз муддатида ўтказилмаслиги ғўзани кеч униб чиқиши натижасида ҳосилдорликни ўртача 3,4 ц/гача; шўрланган майдонларнинг шўр ювмаслик ёки сифатсиз шўр ювилса 9,0 ц/гача; нам сақлаш учун бороналашни ўтказилмаслиги ўртача 3,4 ц/гача; чигит экишдан олдин тупрокнинг юмшатилмамлиги ўртача 2,8 ц/гача; чигит экишдан олдин мола билан текисламаслик эса 1,6 ц/гача; чигит экишдан олдин майдондаги кесакларни майдалаб тупрокни экишга тайёрламаслик ўртача 8,8 ц/гача; минерал ўғитлар билан озиклантиришни 1 июлгача тугатмаслик 10,3 ц/гача; яғана қилиш кечикиши ёки чигитни қайта экиш ҳосилдорликни 2,2 ц/гача камайишига сабаб бўлиши аниқланган.

Шу билан биргаликда пахта майдонларини ҳар 3 йилда жорий текислаш ўртача 6,6 ц/гача; гектарига 12 тонна органик ўғитлар билан озиклантириш ўртача 2,1 ц/гача ҳосилдорликни ошириши ҳам исботланган. Ҳисоб-китоблардан кўриниб турибдики, пахтачиликда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ҳосилдорлигини ошириш, аввало, фермер хўжаликларига инфратузилма субъектларини самарали хизмат кўрсатиши ва таъминот корхоналари томонидан моддий ресурсларни ўз вақтида етказиб берилишига бевосита боғлиқдир.

Бугунги кунда аграр соҳада тармоқлар ўртасидаги баҳо ўсиши суръатларига эътибор қаратадиган бўлсак, қишлоқ хўжалиги ва саноат маҳсулотлари баҳолари турли нисбатларда ўсмоқда (2.17-жадвал).

2.17-жадвал

**Асосий турдаги саноат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари
баҳолари ўсишини эквивалент асосида таққослаш⁴⁰**

Ресурслар турлари	Бир бирлик ресурсбахоси, (минг сўм)		Бир бирлик ресурс баҳосига эквивалент пахта миқдори, (т.)		Бир бирлик ресурс баҳосига эквивалентбуғдой миқдори, (т.)		2005 йилга нисбатан 2017 йилда ўсиш	
	2005 йил	2017 йил	2005 йил	2017 йил	2005 йил	2017 йил	Эквивалент пахта миқдори, (%)	Эквивалент буғдой миқдори (%)
1.Техникалар (1 дона)	-	-	-	-	-	-	-	-
- ТТЗ-100К.11	19320	157517	75,8	87,5	235,6	286,4	115,4	121,6
- барона (дискали)	858	31600	3,4	17,5	10,5	57,4	5,1 марта	5,5 марта
-омочлар (Пн-2/30)	3144	41279	12,3	22,9	38,3	75,0	186,2	195,9
2. Минерал ўғитлар (тонна)	-	-	-	-	-	-	-	-
- азотли ўғит	170	3800	0,7	2,1	2,1	6,9	300,0	328,6
- фосфорли ўғит	278	7300	1,1	4,0	3,4	13,3	363,6	191,2
-калийли ўғит	180	2400	0,7	1,3	2,2	4,4	185,7	200,0
3.ЁММ (тонна)	-	-	-	-	-	-	-	-
-дизельёнгиси	217	3750	0,9	1,2	2,6	6,8	133,3	261,5

Агар 2005 йилда бир дона ТТЗ-100К.11 русумли трактор сотиб олиш учун қишлоқ хўжалиги корхоналари 75,8 тонна пахта хом ашёсини сотишлари керак бўлган бўлса, 2017 йилда 87,5 тонна пахта хом ашёси сотилиши талаб этилган. Ёки ушбу русумдаги бир дона трактор сотиб олиш учун 2005 йилда 235,6 тонна буғдой сотиш керак бўлган бўлса, 2017 йилга келиб бу миқдор 286,4 тоннани ташкил этган.

Азотли ўғитни сотиб олиш учун қишлоқ хўжалиги корхоналари 2005 йилда 0,7 тонна пахта хом ашёсини сотишлари керак бўлган бўлса, 2017 йилда 2,1 тонна пахта хом ашёси сотилиши талаб

⁴⁰ Ўзбекистон Республикасида ватан статистика қўмитаси маълумотлари асосида.

этилган. Ёки ушбу азотли ўғитни сотиб олиш учун 2005 йилда 2,1 тонна буғдой сотиш керак бўлган бўлса, 2017 йилга келиб бу миқдор 6,9 тоннани ташкил этган. Юқорида келтирилган таҳлиллардан хулоса қилишимиз мумкинки, қишлоқ хўжалиги ва саноат тармоқлари ўртасидаги баҳо паритети бузилиши бевосита қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агресурслар ва агрохизматлар бозорларини мутаносиб ривожланиши учун тўсиқ бўлувчи асосий омиллардан бири ҳисобланади.

2005-2017 йилларда бир тонна пахта хом ашёси ва ғалла етиштиришда саноат маҳсулотлари баҳолари қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари баҳоларига нисбатан 1,2-3,3 мартабагача ўсганлигини кузатиш мумкин (2.18-жадвал).

Жумладан, бир тонна пахта етиштиришда асосий саноат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ўртача баҳоси индекслари нисбати орасидаги фарқ трактор 1,2 марта, дизель ёқилғиси 2,5 марта ва азот 3,2 мартани ташкил этган бўлса, бир тонна ғалла етиштиришда эса трактор 1,2 марта, дизель ёқилғиси 2,3 марта ва азот 3,3 мартани ташкил этган.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши хусусиятларидан келиб чиқадиган бўлса, аграр бозорни ривожланишини таъминлашда, биринчи навбатда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши манфаатлари нуқтаи назаридан ёндашиш лозим бўлади. Ва аксинча, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозори ҳам, ўз навбатида бошқа бозорлар талабларига “бўйсиниши” лозим.

Юқоридаги фикрларимизни асосий қишлоқ хўжалиги ва саноат маҳсулотлари нархларининг ўртача индекслари ўзгариши орқали ҳам кўриш мумкин.

**2005-2017 йилларда қишлоқ ва саноат маҳсулотлари
баҳоаларининг ўсиш нисбати⁴¹**

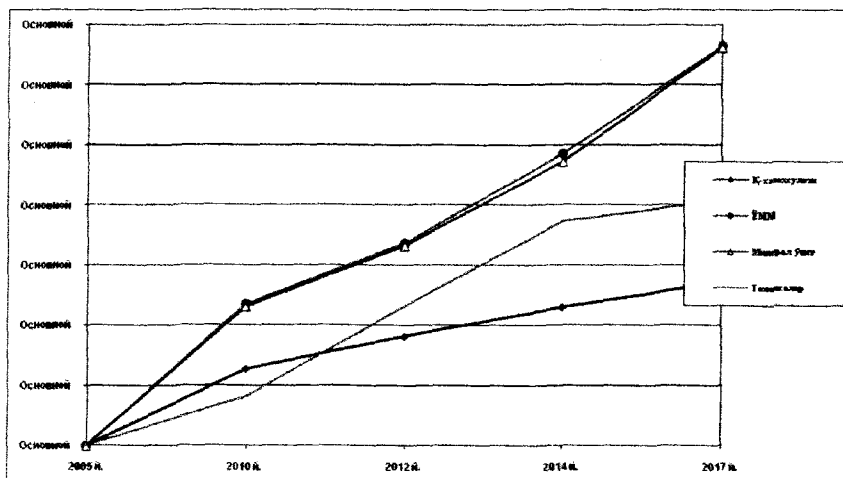
Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари номи	Саноат маҳсулотлари номи	Ресурсбаҳоси, (минг сўм)				Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ўртача баҳоалар ўсиш индекси (ҚХМИ)	Саноат маҳсулотларининг ўртача баҳоалар ўсиш индекси (СМИ)	Асосий саноат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ўртача баҳоси индексларнинг нисбати, БН	Тармоқлараро баҳо ўсиши нисбати бузилишини тўғрилаш (БНБТ), минг сўм	Баҳо бузилиши натижасида шаклланган фарқ, минг сўм
		2005 йил		2017 йил						
		Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари баҳоси	Саноат маҳсулотлари баҳоси	Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари баҳоси	Саноат маҳсулотлари баҳоси					
1	2	3	4	5	6	7=5/3	8=6/4	9=8/7	10=5*9	11=10-5
Пахта, тонна	Трактор, дона	255	19320	1800	157517	7,0	8,1	1,2	2160	360
	Дизель, тонна	255	217	1800	3750	7,0	17,3	2,5	4500	2700
	Азот, тонна	255	170	1800	3800	7,0	22,3	3,2	5760	3960
Ғалла, тонна	Трактор, дона	82	19320	550	157517	6,7	8,1	1,2	660	110
	Дизель, тонна	82	217	550	3750	6,7	17,3	2,3	1265	715
	Азот, тонна	82	170	550	3800	6,7	22,3	3,3	1815	1265

Жумладан, республика бўйича 2005-2017 йиллар давомида асосий қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари (ғалла ва пахта) ўртача баҳоалари 6,7-7,0 мартага ортган бўлса, пахтачилик тармоғи учун зарур бўлган саноат маҳсулотлари ўртача баҳоалари 8,1-22,3 мартага ортган (2.1-расм).

Натижада бир томондан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш харажатларининг ортиши ҳисобига, хўжаликларда маҳсулот ишлаб чиқариш фойдалилик даражаси кескин пасайиб

⁴¹Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида.

бораётган бўлса, иккинчидан қишлоқ хўжалиги корхоналари сотиб олиш қобилиятининг пасайиши ҳисобига моддий-техника базаси ҳолати ёмонлашмоқда.

2.1-расм. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва тармоқ учун зарур саноат маҳсулотлари нархлари индекси ўсиши⁴²

Шунингдек, бошқа қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари баҳолари бўйича ҳам шундай вазиятни кузатиш мумкин. Масалан, сўнгги йиллар давомида бошқоқли доннинг харид баҳолари 7,0 марта, пахта хом ашёсининг баҳоси эса 7,1 мартага ортган. Аммо, давлат буюртмаси бўйича ишлаб чиқарилмайдиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бўйича ҳам ўртача баҳолар ўзгаришини кузатадиган бўлсак, жуда сезиларли миқдордаги баҳолар ўсиши юз бермаганлигини кўришимиз мумкин. Жумладан, шу давр мобайнида сабзавотлар баҳолари 3,1 мартага, мевалар баҳолари ўртача 4,6 мартага, узумнинг баҳоси эса 5,3 мартага ортганлигини жадвал маълумотлари асосида ақс этган. Картошқачилиқда шу давр мобайнида уруғчилик ва касалликлари томонидан ҳосилга келтириладиган зарарлар билан боғлиқ муаммолар туфайли картошканинг ўртача баҳоси 9,2 мартага ортган (2.19-жадвал).

⁴²Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида.

2.19-жадвал

Республика бўйича сабзавот ва картошкани йил давомида шаклланган ўртача бозор баҳолари ўзгариши динамикаси⁴³

(тонна/минг сўм)

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари Турлари	2005 йил	2010 йил	2012 йил	2014 йил	2017 йил	2017 йилда 2005 йилга нисбатан, (марта)
Бошоқли доннинг (буддой) ўртача харид нархи	82	236	338	418	570	7,0
Пахта хом ашёсининг харид нархи	255	590	801	1050	1810	7,1
Сабзавотлар	800	1700	1540	2085	2500	3,1
Мевалар	1200	2600	3000	4200	5500	4,6
Картошка	200	650	1350	1700	1850	9,2
Узум	950	3200	3050	4000	5000	5,3

Ўрганилаётган даврда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш учун зарур бўлган асосий агресурслар баҳолари эса нисбатан анча тезроқ ўсганлигини жадувал маълумотларидан кўриш мумкин (2.20-жадувал).

Хусусан, трактор (ТТЗ-100 К.11) нинг баҳоси 2005 йилда 19320 минг сўмни ташкил этган бўлса, 2010 йилда 31788 минг сўмни ҳамда 2017 йилга келиб 157517 минг сўмга етган ёки 2017 йилда 2005 йилга нисбатан 8,1 марта ортган. Культиватор (КХУ-4Б)нинг баҳоси 2005 йилда 3036 минг сўмни ташкил этган бўлса, 2017 йилга келиб 27717 минг сўмни ташкил этган ёки 2005 йилга нисбатан 9,1 марта ортган.

Борона эса 2005 йилда 858 минг сўмни, 2010 йилда 1248 минг сўмни ташкил этган бўлса, 2017 йилга келиб 31600 минг сўмни ташкил этган. Ёки унинг баҳоси 2005 йилга нисбатан 2017 йилда 36,8 марта ошган. Ҳудди шу ҳолатни минерал ўғитлар баҳоларини ўсиб боришида ҳамда дизель ёкилғисидида ҳам кузатиш мумкин.

⁴³ Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги маълумотлари асосида.

2.20-жадвал

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш учун зарур бўладиган асосий турдаги техника ва ресурсларнинг ўртача баҳолари ўзгариши динамикаси⁴⁴

(дона/минг сўм)

Техника ва техниквоситалар номлари	2005 йил	2010 йил	2012 йил	2014 йил	2017 йил	2017 йилда 2005 йилга нисбатан, (марта)
Трактор (ТТЗ-100 К.11)	19320	31788	89400	123960	157517	8,1 марта
Культиватор (КХУ-4Б)	3036	6121	8815	11616	27717	9,1 марта
Омочлар (ПН-2/30)	3144	8076	24610	32406	41279	13,1 марта
Борона	858	1248	20150	26500	31600	36,8 марта
Чигит сеялкаси(СЧХ - 4Б)	1807	3203	5600	8979	21096	11,7 марта
Дизель ёқилғиси (тонна/минг сўм)	217	1023,0	1459,3	2106,4	3750	17,3 марта
Азотли минерал ўғитлар (тонна/минг сўм)	170	783,6	1126,9	1599,9	3800	22,3 марта

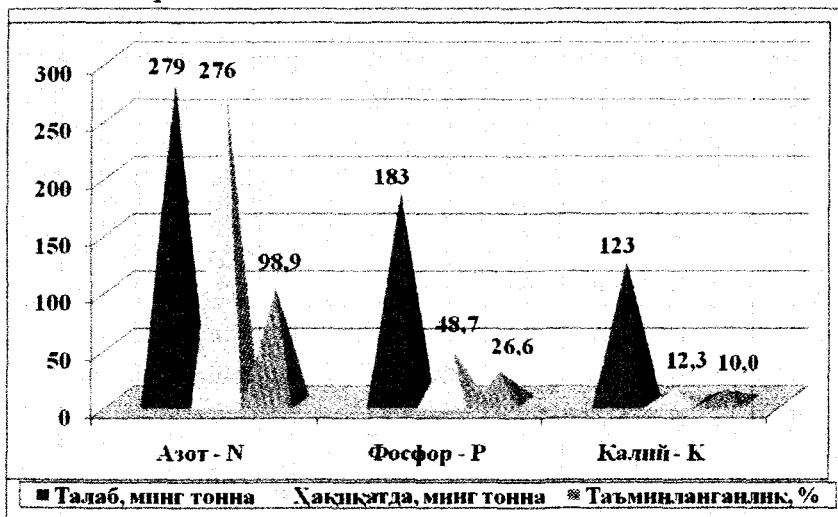
Шу давр мобайнида саноат маҳсулотлари баҳосини ўсиши 8,1-36,8 мартагача, асосий қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари баҳоси эса 6,7-7 мартагача ўсганлигини кузатишимиз мумкин. Натижада, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштирувчи тармоқларни ресурслар билан таъминлаш даражасида пасайиш ҳолати кузатилмоқда.

Жумладан, ушбу ҳолатни қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилдорлигини таъминлашдаги муҳим аҳамият касб қилувчи минерал ўғитлар билан таъминлаш жараёнида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва минерал ўғитлар баҳолари ўртасида юзага келган нисбатлари бузилишида ҳам кузатишимиз мумкин (2.2-расм).

Келтирилган маълумотлардан кўришимиз мумкинки, пахта ва ғалла етиштирувчи фермер хўжаликлари минерал ўғитларга бўлган талабни асосан азотли ўғитлар ҳисобига қоплашмоқда. Хусусан, фосфорли минерал ўғитлар билан таъминот даражаси 26,6 фоизни

⁴⁴“Ўзгролизинг” АЖ ва “Ўзмашлизинг” МЧЖ ҳамда Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги маълумотлари асосида.

ташкил қилса, калийли минерал ўғитлар билан таъминот даражаси эса атиги 10 фоизни ташкил қилмоқда.

2.2-расм. Пахта ва ғалла етиштиришда минерал ўғитлар билан таъминот даражаси (2017 йил ҳолатига⁴⁵)

Фосфорли ва калийли минерал ўғитларнинг ишлаб чиқаришда зарур бўладиган хом ашё асосан бошқа мамлакатлардан импорт қилиниши бевосита қишлоқ хўжалигида маҳсулот етиштириш учун зарур бўлган ўғитлар баҳолари тез ортишига олиб келмоқда. Натижада, етиштирилган ҳосилни вазни ва сифатини таъминловчи фосфорли ва калийли минерал ўғитлар баҳолари юқорилиги боисдан фермер хўжаликлари белгиланган меъёр асосида харид қилишмай қўйишган. Бу эса ўз ўрнида маҳсулот етиштиришда экинлар ҳосилдорлигига ва фермер хўжалиklarини молиявий барқарорлигига ўзининг салбий таъсир кўрсатувчи энг асосий омиллардан бири ҳисобланади.

Агар 2017 йилда қишлоқ хўжалигида 1 тонна пахта хом ашёсини етиштириш харажатлари таркибини ўрганадиганва

⁴⁵Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги маълумотлари асосида.

тўпланган маълумотларни таҳлил қиладиган бўлсак қуйидаги ҳолатни кўришимиз мумкин бўлади (2.21-жадвал).

2.21-жадвал

Пахта хом ашёси ишлаб чиқариш харажатлари таркиби (2017 йил)⁴⁶

(сўм/т)

№	Харажат турлари	Пахтачилик 1 тонна пахта хом ашёси учун харажат	
		Микдори	Улуши, %
1.	Иш ҳақи ажратмалари билан:	591632	41,2
	шу жумладан:		
	Иш ҳақи	514463	
	Шу жумладан:		
	Қўл терими учун	285000	
	ягона ижтимоий тўлов	77169	
2.	Минерал ўғит, ўсимликларни химоя қилиш воситалари, дефолиация	386600	27,0
3.	ЁММ ва механизация хизматлари	334879	23,4
4.	Уруғлик	45066	3,1
5.	Бошқа харажатлар	75332	5,3
	Жами харажатлар (таннарх)	1433510	100,0

2017 йилда 1 тонна пахта хом ашёси етиштириш харажатлари таркибини 41,2 фоизини иш ҳақи ажратмалари, 27,0 фоизини минерал ўғит, ўсимликни химоя қилиш воситалари, дефолиация, 23,4 фоизини ЁММ ва механизация хизматлари, 3,1 фоизини уруғлик ва 5,3 фоизини бошқа харажатлар ташкил этган.

Юқорида келтирилган таҳлилий маълумотлардан хулоса қилишимиз мумкинки, саноат ва қишлоқ хўжалиги тармоқлари ўртасидаги баҳо паритетини бузилиши қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини ривожланиши учун тўсиқ бўлувчи асосий омиллардан бири ҳисобланади.

Ушбу тармоқлар ўртасидаги баҳолар ўсиши мутаносиблигини таъминлаш аграр бозорни ривожланишига ва бу орқали қишлоқ хўжалиги корхоналарини иқтисодий самарадорлигини таъминлашга

⁴⁶Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги маълумотлари асосида.

хизмат қилади.

Аграр соҳани барқарор ривожлантиришда қатор омиллар ўз таъсирини кўрсатади. Шулардан бири, агрохизматлар бозорида фаолият юритувчи суғурта механизми хисобланади. Сабаби, суғурта механизми мустақил фаолият юритаётган хўжалик субъектларни маҳсулот етиштириш борасида турли таваккалчиликларни олдини олишда, табиий офатлардан ва кўрилган моддий зарарлардан ҳимоя қилади. Аммо, ҳозирда аграр соҳадаги субъектларни суғурталашга бўлган эътиборини пастлиги, бозор иқтисодиёти талаблари даражасида эмаслиги, суғурталаш тизимини ривожланишига ўзининг салбий таъсирини кўрсатмоқда.

Ўзбекистон Республикаси суғурта бозорида, суғурта тизимини ислоҳ қилиш ва ривожлантириш Дастурида суғурта соҳасини кўйидаги йўналишларда ривожлантириш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқилган:

- суғурта, суғурта фаолияти ва суғурта назоратига оид қонунчилик ва ҳуқуқий-меъёрий базани халқаро амалиётга мувофиқ равишда янада такомиллаштириш;

- суғурта бозорида суғурта хизматлари турлари, импорт-экспорт операцияларини суғурталаш, суғуртанинг жамғарма турлари ва уларни сифатини ошириш;

- республикада суғурта бозорида, суғурта тизимини халқаро суғурта бозорлари талаблари даражасида ривожланиши учун зарурий шароитлар яратиш;

- суғурта соҳасида малакали кадрлар тайёрлаш ва бошқалар.

Дастурда белгиланган вазифаларни амалга оширишни давом эттириш орқали, республика суғурта бозорининг йирик сигменти бўлган агросуғурта бозори инфратузулмасини ривожлантиришга, сифат жиҳатдан халқаро суғурта бозорига яқинлаштиришга эришилади. Ҳозирда агрохизматлар бозорида суғурталаш механизминини ривожлантиришга оид ўтказилаётган иқтисодий ислохотлар, аграр тармоқдаги субъектларнинг ишлаб чиқариш ва молиявий фаолиятини турли ҳодисалардан ҳимоялашда суғурта механизминини самарали ташкил этишга қаратилмоқда. Аввало,

кўзланган натижага эришишда ишлаб чиқариш ва маҳсулот етиштириш ҳамда уни аҳоли истеъмолчига етказиб бериш жараёнида юзага келган зарарларни олдини олишда суғурта механизмини ўрни бекиёсдир.

Қишлоқ хўжалигини суғурталаш механизми бошқа соҳалар каби ўз ўрни ва аҳамиятига эга. Қишлоқ хўжалиги бошқа соҳаларга нисбатан табиий офат ва бошқа турдаги бахтсиз ҳодисалар натижасида тезда талофат кўрувчи тармоқ ҳисобланади. Қишлоқ хўжалиги субъектлари фаолияти ривожидида қуйидаги хавф-хатарлар, яъни, табиий хавф-хатарлар, экологик хавф-хатарлар, биологик касалликлар натижасида содир бўладиган хавф-хатарлар ва форс-мажор ҳолати натижасида юзага келадиган хавф-хатарлар доимо ўз таъсирини ўтказиб келади. Шу боис, қишлоқ хўжалигини суғурталаш механизмини давлат кўмагида такомиллаштириш лозим.

Мамлакатимиз қишлоқ хўжалигини суғурталашда “Ўзагросуғурта” ДАСК томонидан суғурталаш механизми жорий этилган. Қишлоқ хўжалигида суғурта механизмини ривожланишига қуйидаги омиллар ўз таъсирини кўрсатади. Буларга ташкилий омиллар, ҳуқуқий омиллар, ижтимоий-иқтисодий омиллар, экологик омиллардан иборатдир.

Ташкилий омиллар асосан, “Ўзагросуғурта” ДАСК нинг ягона компания сифатида фаолият юритиши, компаниянинг жойлардаги бўлимлари билан суғурталанувчи мижозлар орасидаги муносабатлардан иборат.

Ҳуқуқий омилларга агрохизматлар бозорида суғурта тизимини ривожлантиришга доир мамлакатимизда қабул қилинган қонун ва меъёрий ҳужжатлар киради.

Ижтимоий-иқтисодий омилларга аҳоли пул даромадлари, суғурталашнинг таъриф меъёрлари даражаси, суғурта мукофатларини тўлашда давлат томонидан рағбатлантириш ва бошқалардан иборат.

Экологик омиллар эса ҳаво ҳароратини кескин кўтарилиши ва курғоқчиликнинг юзага келиши, атмосферанинг бузилиши, ерларнинг мелиоратив ва шўрланиш даражасини ортиши ва

бошқалар.

Қишлоқ хўжалигида суғурталанадиган субъектларга фермер ва деҳқон хўжаликлари, машина – трактор парклари, кишлоқ хўжалигига агрохизматлар кўрсатувчи субъектлар, кишлоқ хўжалигини ривожлантириш йўналишидаги илмий муассасалар ҳамда тажриба хўжаликларидан иборатдир. Бу эсабугунги кунда агрохизматлар бозорида жумладан, суғурта тизимида эркин рақобатни янада ривожлантириш, суғурта фаолиятининг замонавий турларини шакллантириш ва сифатини ошириш, суғурталовчиларнинг капиталлашув даражасини кўпайтириш, молиявий барқарорлигини таъминлашни талаб этади.

Агрохизматлар бозорида суғурта тизими ривожланиши, суғурталанувчиларга талаб қилган ассортиментдаги хизматни сифатли ва маъқул нархларда кўрсатилишига олиб келади. Бу эса ўз навбатида, суғурталовчига суғурта маҳсулоти нархини кўшимча равишда оширмасдан рентабелликни оширишни талаб этади. Натижада, суғурталовчи ва суғурталанувчи ўртасидаги молиявий-иқтисодий муносабатларнинг самарадорлигини ўсишига хизмат қилади.

Агрохизматлар бозорида суғурта тизимини самарали ташкил этишда қуйидаги омилларга эътибор қаратиш мақсадга мувофиқдир:

- агрохизматлар бозорида суғурта хизматлари кўрсатилаётган объектларни иқтисодий ҳолатини ўрганиш;

- кишлоқ хўжалиги субъектларини суғурталашга бўлган талаб даражасини ўрганиш;

- суғурталанаётган объектларни иқтисодий вазиятини инобатга олган ҳолда таъриф меъёрларини ишлаб чиқиш;

- агрохизматлар бозорида кўрсатилаётган суғурта хизматларига кафолатлар бериш;

- суғурталаш бўйича томонлар ўртасида тузилган шартнома шартларига роя қилиш;

- кўрсатилаётган суғурта хизматларидан суғурталовчи ва суғурталанувчининг тенг ҳолда манфаатдор бўлишини таъминлаш;

- кишлоқ хўжалиги субъектларини суғурталашда

агрохизматлар бозорида соғлом рақобат муҳитини шакллантириш;

- истеъмолчилар эҳтиёжларидан келиб чиқиб, агрохизматлар бозори томонидан таклиф этиладиган суғурта тизимини такомиллаштириш;

- қишлоқ хўжалигини суғурталашда агрохизматлар бозорида нодавлат мулк шаклидаги суғурта муассасаларини ташкил этиш ҳамда уларнинг хизматларидан фойдаланишни кенг йўлга қўйишдан иборатдир.

Хулоса қилиб айтганда, аграр соҳада кенг қўламда агрохизматлар бозорида суғурта хизматини ташкил этиш, қишлоқ хўжалиги субъектларининг ривожланишига олиб келади. Шу орқали, аҳолини озиқ-овқат маҳсулотларига ва саноатни хом-ашёга бўлган эҳтиёжини таъминлашга эришилади.

III-БОБ. АГРАР БОЗОРНИ РИВОЖЛАНИШНИИ ТАЪМИНЛАШНИНГ ИЛМИЙ-АМАЛИЙ АСОСЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

3.1. Аграр бозорни ривожлантиришнинг ташкилий-иқтисодий асосларини таъминлаш йўллари

Мамлакатимизда бозор муносабатларини тўлиқ қарор топтириш, иқтисодиёт тармоқларига хорижий ва ички инвестицияларга асосланган инновацияларни кенг жалб қилиш орқали турли соҳаларни ривожлантиришга қаратилган ислохотлар амалга оширилмоқда. Натижада, саноат, қишлоқ хўжалиги, хизмат кўрсатиш субъектларини ривожлантиришга, ишлаб чиқариш билан илм-фан интеграциясини чуқурлаштиришга, миллий маҳсулотлар экспорт ҳажмини оширишга эришилмоқда.

Ривожланган мамлакатларнинг иқтисодий ва сиёсий ривожланишига назар ташлайдиган бўлсак, бозор иқтисодиётига ўтиш босқичи иқтисодий тебранишларсиз юз бермаган. Шу маънода хорижий мамлакатлари тажрибасини ўрганиш асосида минтақамиз қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятларини инобатга олган ҳолда илғор тажрибалардан унумли фойдаланиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Бугунги кунда қишлоқ хўжалиги тармоғини ривожланиши асосан шу соҳада амалга оширилаётган илмий изланишлар натижасида яратилган инновацион ишланмалардан самарали фойдаланишга боғлиқдир. Лекин, мамлакатимиз қишлоқ хўжалигида интеллектуал ва технологик инновациялардан фойдаланиш етарли даражасида эмас.

Бу борада, Президентимиз Ш.Мирзиёев “Бизнинг кўпчилигимиз қишлоқ хўжалигида илмни ишлатмаймиз. Дунё бозорида рақобат шафқатсиз. Унга муносиб бўлиш учун аввало илм керак. Яхши нав, яхши қаров, инновацион технологиялар керак. Дехқон далага кирдими, даромад топиши зарур” деб таъкидлайдилар.

Ҳозирда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришни ҳажмини оширишда замонавий технологиялардан фойдаланиш,

интенсив боғлар ташкил этиш, кўп тармоқли фермер хўжалиklarини хар томонлама қўллаб-қувватлаш, экспортбоп маҳсулотлар ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бу борада илм-фан ютуқларини кенг татбиқ этиш, олим ва мутахассисларнинг фикр-мулоҳазалари, тўпланган тажрибалар асосида хулоса ва тавсиялар ишлаб чиқишни талаб этади. Шу боис, 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясининг қишлоқ хўжалигини модернизация қилиш ва жадал ривожлантириш бандида “таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини изчил ривожлантириш, мамлакат озиқ-овқат хавфсизлигини янада мустаҳкамлаш, экологик тоза маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кенгайтириш, аграр секторнинг экспорт салоҳиятини сезиларли даражада ошириш” устувор вазифа этиб белгиланди.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришни диверсификация қилиш асосида мамлакат озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш ва тармоқ экспорт салоҳиятини юксалтириш бўйича бир қатор ишлар амалга ошириш зарур. Қишлоқ хўжалигида сув ресурсларини тежовчи технологияларга асосланиб, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш жараёнида томчилатиб суғориш ва бошқа бир қатор ноанъанавий усуллардан фойдаланишга, етиштирилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотиш тизимини самарали ташкил этиш муҳим вазифаларидан бири ҳисобланади.

Бозор шароитида иқтисодиётда турли мулкчилик шакллари ривожланади ва уларнинг хўжалик юритиш усуллари турли-туман бўлиб эркин фаолият юритади. Чунки, амалга оширилган ислохотлар натижасида иқтисодиётда турли хил мулкларнинг мавжуд бўлиши, хўжалик юритишдаги барча имкониятлардан муваффақиятли фойдаланишга шароит яратиб беради. Бундай шароитларни яратиш учун бозор ислохотларни амалга ошириш ва уни мунтазам тадбиқ этиш орқали эришилади.

Бозор ислохотлари – халқ иштирокида, лекин давлат томонидан ишлаб чиқилган бозор муносабатларини шакллантириш чоратадбирларининг давлат назорати остида амалга оширилишидир.

Иқтисодиётда ислохотларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

- мулкый муносабатлар ислоҳоти;
- аграр ислоҳот;
- молия-кредит тизими ислоҳоти;
- ижтимоий ислоҳотлар;
- ташқи иқтисодий алоқалар ислоҳоти;
- ҳуқуқий ислоҳотлар.

Бозор иқтисодиёти шароитида мулкый муносабатлар ислоҳоти мулкчилик шакллари кўп укладли аралаш иқтисодиёт тузилмаларининг хилма-хиллигига асосланади. Бу рақобат бозор иқтисодиётини ҳаракатлантирувчи куч эканлиги ва кўп сонли бозор субъектларини талаб қилиши билан изоҳланади.

Қишлоқ хўжалигида ҳам мулкчилик муносабатлари бошқа соҳаларга хос бўлган усулда яъни, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш орқали амалга оширилади.

Қишлоқ хўжалигида мулкни давлат тасарруфидан чиқариш, давлат мулки ҳисобидан бошқа нодавлат мулк шакллари вужудга келтиришдан иборат бўлиб қуйидагича амалга оширилади:

- давлат корхоналарини ҳиссадорлик жамиятига айлантириш;
- давлат корхонасини сотиб уни жамоа мулкига айлантириш;
- давлат мулкни айрим тадбиркор ва ишбилармонларга сотиш;
- айрим давлат корхоналарини чет эл фирма ва фуқароларига сотиш ёки қарз ҳисобига бериш;
- давлат мол-мулкни аукционларда ким ошди савдоси орқали сотиш ва бошқалар.

Қишлоқ хўжалигида хусусийлаштириш жараёни давлат мулкига эгаллик ҳуқуқининг давлатдан хусусий шахсларга ўтказишдан иборат бўлиб қуйидагича амалга оширилади:

- давлат мулкни бепул бўлиб бериш орқали хусусийлаштириш;
- давлат мулкни сотиш орқали хусусийлаштириш;

- давлат мулкани бепул бўлиб бериш ҳамда сотишни уйғунлаштириш орқали хусусийлаштиришдан иборатдир.

Қишлоқ хўжалигида мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг кўрсатиб ўтилган йўллари ва усулларида қайси бирини танлаш ундан кўзланган мақсадга боғлиқ бўлади. Жамият ривожининг ҳозирги босқичида мулкчилик муносабатлари ўз ичига давлат мулкани, ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш ва савдо соҳаларидаги жамоа мулкнинг хилма-хил турларини, ижтимоий ташкилотлар мулкани, уй хўжалиги ва шахсий томорқа хўжалиги ҳамда яқка тартибдаги меҳнат фаолияти билан боғлиқ бўлган меҳнатқашларнинг шахсий мулкани, ташки иқтисодий муносабатлар соҳасидаги аралаш мулк шаклларини ва хусусий мулкларни олади. Шу сабабли, «Ўзбекистон Республикасининг мулкчилик тўғрисида»ги қонунда турли-туман мулклар куйидаги мулк шаклларига киритилади: давлат мулки, жамоа мулки, хусусий мулк, шахсий мулк, аралаш мулк.

Мулкчилик муносабатлари ҳар қандай жамият иқтисодий тизимининг асосий муносабатларидан бирини ташкил қилиб, инсоният таракқиётининг махсули ҳисобланади. Мулкчилик муносабатлари моддий ва маънавий неъматларни ишлаб чиқариш ҳамда жамият бойликларини ўзлаштириш жараёнларида вужудга келади. Мулкчилик муносабатлари мулкка эгаллик қилиш, фойдаланиш, тасарруф этиш ва ўзлаштириш жараёнларида вужудга келадиган иқтисодий муносабатлардан иборатдир.

Қишлоқ хўжалигида мулкчилик муносабатлари унинг объектлари ва субъектлари бўлишини шарт қилиб кўяди. Мулкка айланган барча бойлик турлари мулкчилик объектларидир. Мулк объекти бўлиб, инсон яратган моддий ва маънавий бойликлар, табиий бойликлар, аклий меҳнат махсули, инсоннинг меҳнат қилиши қобилияти ва бошқалар ҳисобланади. Мулк объектида асосий бўгинбу ишлаб чиқариш воситаларига эгаллик қилиш ҳисобланади. Реал ҳаётда ишлаб чиқариш воситаларининг умумлашиш даражаси турли хил, яъни ишлаб чиқарувчиларнинг ишлаб чиқариш воситалари билан қўшилиши турли даражада ва турли шаклларда амалга

оширилади. Шунга мос равишда мулк субъектлари вужудга келади. Мулк субъекти жамиятда маълум ижтимоий-иқтисодий мавкега эга бўлган, мулк объектини ўзлаштиришда қатнашувчилар, мулккий муносабатлар иштирокчилари ҳисобланади. Мулк объектлари ва субъектлари ёрдамида мулкчилик муносабатлари ва ҳуқуқларини янада аниқроқ тушуниш мумкин. Мулкчилик муносабатлари— бу мулк объектини ўзлаштириш бўйича мулк субъектлари ўртасидаги иқтисодий муносабатдир.

Бозор иқтисодиёти ҳар бир давлатда жамият ривожланишининг асоси сифатида қабул қилинган ҳолда унинг ўрни умумий иқтисодий тизим доирасида турлича аҳамият касб этади. Буни аграр бозорлар доирасимисолида унинг давлат тузилмаларининг фаолияти билан боғлиқ ҳолдаги вазиятини куйидагича ифодалаш мумкин бўлади.

Масалан, эркин бозор қонуниятлари асосида фаолият юритувчи бозор хўжалиги кўлами ва мамлакат иқтисодиётида тутган ўрни ортиб бориши, жамиятда бозор муносабатлари жорий этилганлигидан, агарда давлатнинг жамият ижтимоий ва иқтисодий ривожланишидаги таъсири ортиб бориши, эса маъмурий иқтисодиёти шаклланиб бораётганлигидан далолат берса, натурал хўжалик юритиш принциплари замонавий ижтимоий ва иқтисодий тизимда ҳеч бир давлатда яққол кўзга ташланмасида, ўз ўрнига эга. Жумладан, буни биз республикамизда кишлок хўжалиги ялпи маҳсулотлари таркибида 60-62 фоиз салмокни эгаллаб турган деҳқон хўжаликлари мисолида ҳам кўришимиз мумкин. Деҳқон хўжаликларида бугунги кунда аксарият ҳолларда натурал хўжалик принциплари мавжудлиги яққол кўзга ташланади. Аммо, таъкидлаш лозимки кишлок хўжалиги тармоғидаги натурал хўжалик элементлари хўжалик юритиш шакллари ва кишлок хўжалиги маҳсулотлари турлари доирасида кескин ўзгариб туради. Жумладан, озиқ-овқат маҳсулотлари (мева-сабзавотлар, картошка, ғалла ва чорвачилик маҳсулотлари) етиштиришда натурал хўжалик элементарлари кучли намоён бўлса, техник экинлар ва мойли экинлар (пахта хом ашёси, каноп толаси, зигир, кунжут, кунгабоқар, махсар

каби маҳсулотлар, қоракўли тери, жун) доирасида товар хўжалиги элементлари яққол устунликка эга.

Демак, юқоридагилардан назарий хулоса қиладиган бўлсак, кишлок хўжалигида хўжалик юритиш шакллари ва маҳсулот турларига боғлиқ ҳолда натурал хўжалик элементлари намаён бўлади. Бунга асосан, хўжалик юритиш шаклларининг йирик бозорлардан узоқ-яқинлиги, миллий анъаналар давом этиши, шаклланган ва ҳозирда давом этаётган ҳудудий анъаналар, кишлок хўжалиги маҳсулотларининг бевосита истеъмолга йўналтириш хусусияти каби омиллар ҳам катта таъсир кўрсатади. Шундай қилиб, аграр бозорлар нафақат кишлок хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматларни айрибошлаш жараёни билан боғлиқ муносабатларни, балки ишлаб чиқариш, тақсимот ва истеъмол қилиш жараёнларини ҳам қамраб олувчи ижтимоий-иқтисодий муносабатлар мажмуи сифатида қаралиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Қишлоқ хўжалигида турли мулкчилик шаклларини ривожлантиришда қуйидагиларга эътибор қаратиш мақсадга мувофиқдир:

- аграр соҳада турли мулк шаклларини эркин ривожланиши учун ташкилий-иқтисодий механизмини такомиллаштириш;
- турли мулкчилик шаклларида хўжалик юритиш жараёнида иқтисодий эркинлик бериш;
- турли мулкчилик шаклларида ишбилармонлик муҳитини яратиш;
- турли мулкчилик шаклларида эркин рақобат муҳитини ривожланишига кенг йўл очиш;
- турли хўжалик юритиш субъектларида замонавий ишлаб чиқариш тизимини яратиш ва такомиллаштириб бориш;
- турли мулкчиликка асосланган корхоналарини халқаро иқтисодий муносабатларда фаол иштирок этишни таъминлаш;
- кишлок хўжалиги иқтисодиётининг жаҳон хўжалиги билан интеграциялашувига эришишдан иборатдир.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришни, бу жараёнда қишлоқ хўжалиги тармоғи учун зарур қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини ўзаро боғлиқ ҳолда барқарор ривожлантириш масалалари стратегик вазифа сифатида изчил амалга ошириб келинмоқда. Жумладан, қишлоқ хўжалик экинлари таркиби кескин ўзгариб, пахта ва ғалла экин майдонлари қисқариб, бўшаган майдонларда сабзавот, картошка, полиз экинлари майдони кенгаймоқда, янгидан боғ ва тоқзорлар барпо этилиши ҳисобига мамлакат аҳолисини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш имкони ва шунингдек аграр тармоқнинг экспорт салоҳияти ортиб бормоқда.

Мамлакатимиз қишлоқ хўжалигида 2016-2018 йилларда жами 140,5 минг гектар, шунингдек ҳукуматни тегишли қарори билан 99,4 минг гектар ёки умумий ҳисобда 240 минг гектар паст ҳосилли пахта ва ғалла майдонлари қисқартирилди.

Пахта ва ғалладан бўшаган майдонларга 2018 йилда юкори даромадли, экспортбоп экинлар, интенсив боғлар ва иссиқхоналар ташкил қилинди. Жумладан, 73,5 минг гектар майдонга сабзавотлар, 19 минг гектар майдонга картошка, 15,1 минг гектар майдонга полиз маҳсулотлари, 37,5 минг гектар майдонга дуккакли экинлар, 15,7 минг гектар майдонга соя, 3 минг гектар майдонга шоли, 44,3 минг гектар майдонга озуқа экинлари жойлаштирилди. 23 минг гектар майдонга интенсив боғлар, 8,3 минг гектар майдонга тоқзорлар ва 600 гектар майдонга замонавий иссиқхоналар барпо этилди.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришда инновацион ва интенсив технологияларни жорий қилиш ҳисобига маҳсулот ҳажмини оширишга эришилмоқда. Масалан, замонавий инновацион технологиялар асосида барпо этилган пакана ва ярим пакана интенсив мевали боғлардан ҳозирги кунда ҳар гектар ҳисобига ўртача ҳосилдорлик 20-25 тоннага тўғри келмоқда. Айниқса, экспортбоп мева ва узум маҳсулотлари етиштириш учун тоғ, тоғолди, адирлик ва лалми ерлар ўзлаштирилиб интенсив мевали боғ ва тоқзорлар барпо этилмоқда. Бу эса ўз навбатида деҳқонларни

кўшимча даромадларини ошишига ва уларни турмуш даражасини юксалишига хизмат қилмоқда.

Ҳозирда мамлакатимиз қишлоқ хўжалигида ноанъанавий, импорт ўрнини босувчи ва ташқи бозорларда рақобатбардош бўлган ўсимликчилик ва чорвачилик маҳсулотларини етиштириш ҳажмини оширишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Жорий йилда 22,5 минг гектар аччиқ қалампир, 8,1 минг гектар қизилмия плантациялари барпо этилганлигидан ҳам кўришимиз мумкин.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозори ривожланишида, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш таркиби деярли тўлиқ хусусий мулк асосида фаолият юритувчи хўжалик юритувчи субъектлар зиммасига ўтиши қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозори фаолиятида эркин бозор тамойиллари амал қилиши учун реал ва объектив шароитлар пайдо қилди. Айти пайтда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари бозорини ривожлантириш билан бирга агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини ривожлантиришда ҳам эркин бозор тамойилларини жорий этишга катта эътибор қаратиш лозим.

Айниқса, бугунги кунда қишлоқ хўжалигида кўрсатилаётган хизматлар турлари, бажарилаётган иш ҳажми ва баҳоси таҳлиллари кўрсатишича хизмат кўрсатиш соҳаси фаолияти қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари талабларига жавоб бермаслиги қишлоқ хўжалиги соҳаси ривожига тўсиқ бўлаётган бўлса, айти пайтда қишлоқ хўжалиги корхоналарининг иқтисодий аҳволи хизмат кўрсатиш соҳаларининг ривожланишини белгилаб бермоқда. Шунинг учун ҳам қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорлари ривожланишининг агрохизматлар бозорлари, агроресурслар бозорларига боғлиқлиги боисдан, хизмат соҳаси субъектлари фаолиятини ривожлантириш, сервис тузилмалари рақобатбардошлилигини ошириш, сервис корхоналари ички хўжалик иқтисодий муносабатларини такомиллаштириш долзарблик касб этмоқда.

Аграр бозорни ташкил этувчи бозорларини барқарор ривожланиш йўлини тўғри белгилаб олишда, ўтган давр мобайнида

амалга оширилган иктисодий ислохотлар таҳлиллари асосида тегишли хулосалар тайёрлаш муҳим аҳамият касб этади.

Суғориладиган кишлоқ хўжалиги экин майдонларини тупрок балл-бонитети ва худудлар бўйича ўртача йиллик вегетация даври давомийлиги турлича кўрсаткичлар билан баҳоланиши боисдан уларни таққослаш мумкин бўлган коэффицентларга айлантириб олинади. Бунда:⁴⁷

1. вилоятларнинг суғориладиган кишлоқ хўжалиги экин майдонларининг ўртача тупрок балл-бонитетини коэффицентга айлантириш учун (ТБ_к):

$$ТБ_к = \frac{ВТ_Б}{ВБУТ_Б} \quad (3.1)$$

Бу ерда,

ВТ_Б – алоҳида вилоятнинг суғориладиган кишлоқ хўжалиги экин майдонлари тупроғи балл-бонитети, (балл);

ВБУТ_Б – вилоятларнинг суғориладиган кишлоқ хўжалиги экин майдонлари тупроғи балл-бонитети бўйича республика доирасидаги ўртача арифметик кўрсаткич, (балл).

Вилоятнинг худудлари бўйича ўртача йиллик вегетация даври давомийлиги кўрсаткичини коэффицентга (УВД_д) айлантиришда:

$$УВД_д = \frac{ВД_д}{ХБВД_д} \quad (3.2)$$

Бу ерда,

ВД_д – алоҳида вилоятнинг худудидаги йиллик вегетация даври давомийлиги, (кун);

ХБВД_д – вилоятларнинг вегетация даври давомийлиги бўйича республика доирасидаги ўртача арифметик кўрсаткич, (кун).

⁴⁷Муаллиф тадқиқотлари асосида тузилган.

3.1 ва 3.2 формулалар асосида ҳисоблаб топилган кўрсаткичлар ҳар бир тегишли вилоят учун кейинги ҳисоб-китобларда асос бўлиб хизмат қилади.

Кейинги босқичда ҳар бир вилоят учун суғориладиган кишлок ҳўжалиги экин майдонларини ўртача тупроқ балл-бонитетини ва ўртача йиллик вегетация даври давомийлиги коэффицентлари йиғиндисини иккига бўлиш орқали ўртача кўрсаткич ҳисоблаб топилади, (3.1-жадвал):

3.1-жадвал

Хизмат кўрсатувчи корхоналарга ягона солиқ ставкасини худудлар табиий-иклим хусусиятлари асосида тўғрилаш услуги⁴⁸

Маъмурий худудлар	Экин майдонлари балл-бонитети, (балл)	Вегетация даври давомийлиги, (кун)	Тупроқ балл-бонитет коэффицентини	Вегетация даври коэффицентини	Балл-бонитет ва вегетация даври бўйича ўртача кўрсаткич	Тўғриловчи коэффицент	Ягона солиқ ставкаси, (%)= 5,0 табақаланиши
Қорақалпоғистон Республикаси	41	195	0,75	0,93	1,68	0,84	4,2
Андижон	57	210	1,04	1,01	2,05	1,03	5,1
Бухоро	50	205	0,91	0,98	1,89	0,95	4,6
Жиззах	51	210	0,93	1,01	1,94	0,97	4,9
Қашқадарё	51	225	0,93	1,08	2,01	1,01	5,1
Навоний	53	205	0,96	0,98	1,94	0,97	4,9
Наманган	59	210	1,07	1,01	2,08	1,04	5,2
Самарқанд	57	205	1,04	0,98	2,02	1,01	5,1
Сурхондарё	56	225	1,02	1,08	2,10	1,05	5,3
Сирдарё	52	210	0,95	1,01	1,96	0,98	4,9
Тошкент	59	210	1,07	1,01	2,08	1,04	5,2
Фарғона	56	210	1,02	1,01	2,03	1,02	5,1
Хоразм	53	195	0,96	0,93	1,89	0,95	4,6
Ўртача	55	208,8	1,00	1,00	1,0000	×	×

Тавсия этилган услуб асосида амалга оширилган ҳисоб-китоблар, хизмат кўрсатувчи ташкилотлар учун республика бўйича белгиланган 5 фоизлик ягона солиқ ставкаси вилоятларни табиий-

⁴⁸ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

иқлим хусусиятларига боғлиқ равишда ўзгариб бораётганлигини кўриш мумкин. Жумладан, Қорақалпоғистон Республикаси бўйича ягона солиқ ставкаси 5 фоиз эмас балки 4,2 фоизлик миқдорга эга бўлиши мумкин.

Қишлоқ хўжалиги тармоқларига хизмат кўрсатувчи субъектлар учун ягона солиқ ставкасини ҳудудларнинг табиий-иқлим хусусиятлари асосида ўзгариб бориши хизматлар баҳоси камайиши ҳисобига қишлоқ хўжалиги қорхоналари учун билвосита иқтисодий жиҳатдан рағбатлантирувчи аҳамиятга эга бўлади:

– қишлоқ хўжалигида солиқ тизимини рағбатлантирувчи функциясидан кенг фойдаланиш учун қишлоқ хўжалиги қорхоналари экин майдонлари тупроқ унумдорлигини ошириб борганлиги, мелиоратив тадбирларни ўз соф фойдаси ҳисобига амалга оширганликлари учун унинг миқдорига мос равишда ягона ер солиғини камайтириш механизминини жорий этиш мақсадга мувофиқ. Бу ҳолат қонунчиликда белгилаб қўйилган бўлсада, бугунги кунда амал қилиш механизми жорий қилинмаган;

– хизмат кўрсатувчи қорхоналарни моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ва мунтазам янгилаб бориш мақсадида хорижий мамлакатлардан келтириладиган техника воситалари, эҳтиёт қисмлар, асбоб-ускуналар, технологияларни божхона тўловларидан озод қилиш;

– давлат томонидан техника воситалари, эҳтиёт қисмлар, ёқилғи-мойлаш материаллари ва бошқа саноат маҳсулотларига чегаравий (энг паст ва энг юқори) баҳолар белгилаш ва бу жараёни мунтазам тартибга солиб туриш механизмлари жорий этилиши лозим;

– фермер хўжаликлари томонидан (давлат буюртмаси доирасида) топширилган маҳсулот учун ўз вақтида тўлов бўлмаган муддатларда солиқ қарздорликлари ҳисобидан юзага келган пенялар тўловларини фермер хўжалиқларидан эмас, балки тегишли тайёрлов ташкилотидан ундириш амалиётинини жорий этиш мақсадга мувофиқ;

– кишлоқ хўжалигини ўзига хос хусусиятлари, табиий-иклим шароитлари, фермерни доимий кафолатли фойда олиш имкониятини чегаралаши, маҳсулот таннархи таркибида иш ҳақи салмоғи бошқа тармоқларга нисбатан юқорилиги боисдан давлат буюртмалари доирасида маҳсулот етиштирувчи хўжаликлар учун иш ҳақи фондига нисбатан ижтимоий тўловларни умуман бекор қилиш мақсадга мувофиқ;

– насослар ёрдамида экинларни суғорадиган фермер хўжаликларини ягона ер солиғи тўлашдан умуман озод этиш лозим. Юқорида таъкидлаб ўтилган тадбирларни амалиётга жорий этиш аграр бозорни ва унинг таркибий қисмларини барқарор ривожланишида муҳим аҳамиятга эга.

Тадқиқотлар кўрсатишича, ҳозирда республика аграр сектор субъектларини самарали фаолият юритишлари учун яратилган ҳуқуқий, ташкилий-иқтисодий шарт-шароитлардан кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини мутаносиб тарзда ривожлантириш мақсадларида кенгрок фойдаланиш талаб этилади. Бу анча мураккаб масала бўлиб, уни ҳал этишда кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш жараёнини ҳам, ресурс етказиб бериш ва хизматлар кўрсатиш жараёнларини ҳам тўлиқ модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш муҳим аҳамият касб этади.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, кишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатувчи инфратузилмани ривожлантиришда ҳудудларда мева-сабзавот, полиз, картошка ва узумни тайёрлаш, қайта ишлаш ва сақлашга қўйиш орқали сотиш бўйича туман кишлоқ ва сув хўжалиги бўлимлари доирасида бозор ахборотлари тизимини яратишнинг аҳамияти ортмоқда. Аммо, бу борада мева-сабзавот маҳсулотларини сақлаш билан боғлиқ инфратузилмаларни ривожлантиришда, сервис хизмат кўрсатувчи объектларини ташкил этишда маъмурий ёндашувга барҳам берган ҳолда, жойлардаги реал талабдан ҳамда тадбиркорлар ташаббусига таяниш муҳим аҳамиятга эга.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозори барқарорлигини таъминлаш учун маҳсулот ишлаб чиқаришнинг барча бўғинларини кенг қамраб олган ҳолда модернизация қилиш лозим бўлади. Бунинг учун нав танлаш, селекция ишлари, экинларни парваришлаш ва ҳосилни йиғиб олиш агротехнологияси, маҳсулотни саралаш, қайта ишлаш, қадоқлаш ва сотиш тизимларини ўз ичига олган комплекс чора-гадбирларни бажариш талаб этилади.

Жумладан, мева-сабзавот маҳсулотлари билан ички бозорни тўлдириш ва жаҳон бозорига чиқиш учун мева-сабзавотчиликка ихтисослашган фермер хўжаликларига ёнилғи мойлаш маҳсулотлар, минерал ўғитлар, кимёвий ва биологик воситаларни етказиб бериш тизимини такомиллаштириш;

- фермер ва деҳқон хўжаликларини хўжалик ва сифат кўрсаткичлари юқори бўлган сабзавот, полиз ва картошка уруғликлари билан таъминлаш мақсадида махсус ихтисослашган уюшмалар орқали, сифат кўрсаткичлари юқори бўлган экспортбоп маҳсулотлар етиштириш имконини берадиган элита ва юқори репродукцияли уруғларни етиштиришни йўлга қўйиш;

- боғ, ток, сабзавот, полиз ва картошка экиш, қатор ораларига ишлов бериш, экинларга кимёвий воситалар билан ишлов бериш, ҳосилни йиғиштириб олишда талаб этиладиган қишлоқ хўжалиги махсус техниклари ва агрегатлар билан таъминлаш;

- етиштирилган маҳсулотларни сақлаш учун мавжуд совутгичли омборхоналарни, маҳсулотни саралаш ва қадоқлашда жаҳон стандарт талабларига мос замонавий асбоб-ускуналар билан таъминлаш ҳамда республикадаги 67 та мева-сабзавотчиликка ихтисослашган туманларда камида 1 тадан махсус логистика марказларини ташкил этиш;

- мева-сабзавот, полиз, узум ва картошка етиштирувчи фермер хўжаликларига 3 йиллик имтиёз билан 5 йилга кўпи билан 7 фоизли имтиёзли кредит маблағларини ажратиш;

- боғ-токзорлар, сабзавот, полиз ва картошка экинларини касаллик ва зараркунандалардан ўз вақтида химоя қилиш учун

самарали кимёвий препаратлар захирасини яратиш ва препаратларни ўз вақтида қўллаш тизимини такомиллаштириш;

- республикада зарарли организмларга қарши юқори самара берадиган, атроф муҳитга безарар феромон туткичлар, микробиологик ва кимёвий препаратларни ишлаб чиқишни йўлга қўйиш каби тадбирлар амалга оширилиши лозим. Бу вазифаларни эса фақатгина қишлоқ хўжалиги тармоғини ўзида амалга ошириб бўлмайди.

3.2. Аграр бозорни ривожлантиришнинг илмий-амалий асосларини такомиллаштириш

Таъкидланганидек, қишлоқ хўжалигининг барқарор ривожланиши нафақат қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорлари, балки агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини ҳам рақобатли асосда ривожланишига боғлиқ. Масалан, маҳсулот етиштирувчи деҳқон агроресурслар бозоридан етарли миқдордаги ва талаб этиладиган сифатдаги техникалар, эҳтиёт қисмлар, минерал ўғитлар, нефть маҳсулотлари, уруғликлар, омихта емлар, насли чорва молларини эркин сотиб олиш имкониятига эга бўлмаса ёки молия-кредит ресурсларидан фойдаланиш имконияти чекланса, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотишдаги мавжуд иқтисодий эркинликлар ҳам кутилган натижани бермайди.

Деҳқоннинг агротехник тадбирларни сифатли ўтказиш учун етарли миқдордаги моддий-техника ресурсларига эга бўлмаслиги туфайли қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилдорлиги, чорва моллари маҳсулдорлигини ошириш имкониятлари чегараланиши, маҳсулотлар сифатини пасайиши ва таннархини ортишига олиб келади.

Маҳсулот сифати пасайиши ва таннархи ортиши ўз-ўзидан фермер хўжаликлари оладиган фойдаси миқдори камайишига сабаб бўлиб, иқтисодий аҳволи ёмонлашиши фермер хўжалигини кейинги йилда бўладиган ишлаб чиқариш жараёнини давом этиши учун зарур тадбирларни ташкил этишига салбий таъсир этади.

Худди шундай ҳолатни агрохизматлар бозори ривожланиши муаммолари доирасида ҳам кузатиш мумкин, яъни қишлоқ хўжалиги ерларига ишлов бериш, экинларни вегетация даврида парваришлаш, қишлоқ хўжалиги экинларини касаллик ва зараркундаларига қарши курашиш, чорвачилик хўжаликларига зоотехния, ветеринария хизматлари кўрсатиш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини йиғиштириб олиш ва транспортда ташиш, тайёрлаш, сақлаш ва ниҳоят сотувга чиқариш билан боғлиқ бўлган турли-туман хизматлар кўрсатувчи субъектларни ривожланиши даражаси бевосита қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ривожланиши даражасига ижобий ёки салбий таъсир кўрсатади.

Агарда республикада қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ривожланиши даражасига эътибор қаратадиган бўлсак, тармоқни иқтисодий ривожлантиришга тўсиқ бўлаётган муаммолардан энг муҳими - бу биринчи навбатда моддий-техника ресурслари таъминоти ва агрохизматлар бозорлари фаолияти рақобатли муҳитда ривожланмаганлиги, кўрсатилаётган хизматлар улардан фойдаланувчи истеъмолчилар талабларига тўлиқ жавоб бермаслиги орқали намоён бўлмоқда. Бу фикримизни қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчилар ўртасида етарли даражадаги рақобат муҳити яратилганлигига қарамадан, маҳсулотни сақлаш ва сотиш тизими яхши ривожланмаганлиги сабабли ҳар йили республикада етиштирилган мева-сабзавот маҳсулотларини 40 фоизга яқин истеъмолчиларга етиб бормасдан нобуд бўлишида ҳам кўриш мумкин⁴⁹.

Айни пайтда маҳсулотларни сотиш тизими ривожланишидаги ташкилий ва иқтисодий муаммолар туфайли гўшт ва сут маҳсулотларини сотишнинг самарали тизими шаклланмаганлиги боисдан деҳқон етиштирган маҳсулотини сотишда катта муаммоларга дуч келмоқда.

Республикада қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорини ривожланишига қулай шароит яратиш мақсадида улгуржи

⁴⁹Раджабов И Холодилная недостаточность // Экономическое обозрение. –Т.: -2010. № 5. – С 48-51.

бозорларни ташкил этиш, давлат томонидан солиқ, суғурта, молия, кредит ва бошқа имтиёзларни жорий қилиш бўйича қатор қонунлар ва қонун ости ҳужжатлари асосида чора-тадбирлар амалга оширилди.

Республикада пахта ва ғалладан ташқари бошқа қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини истеъмолчиларга етказиш тизими талаблар даражасида шаклланмаганлиги, фермер хўжаликлари ва маҳсулот истеъмолчиларига бирдай зарар келтирмоқда. Ушбу муаммоларни ҳал этишда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорини ривожлантириш, деҳқон бозорлари, савдо дўконлари, супермаркетлар билан фермер ва деҳқон хўжаликлари ўртасидаги маҳсулотларни сотиш борасидаги тўғридан-тўғри амалга ошадиган ўзаро иқтисодий муносабатларни такомиллаштириш, аҳолини озик-овқат билан таъминлашда катта аҳамиятга эга.

Хорижий иқтисодчилардан Russo ва Goodhue ўзларини илмий ишланмаларида "...қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини баҳоси рақобат шароитида ўзгарувчанлиги, стратегик шароитларда харидорларни жалб этишда ўзига хослиги, турли шароитларни ўз ичига олган мураккаб нарх кўрсаткичларига эгалиги аграр бозорни доимо такомиллашиб боришини талаб этади"⁵⁰, – деб таъкидлайдилар. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини ривожланиши қишлоқ хўжалигида етиштирилган маҳсулотларни ҳажмига ва уни баҳосига таъсир кўрсатади.

Шунинг учун ҳам қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотлар амалга оширила бошланган даврларда (1991-2000 йиллар) қишлоқ хўжалиги корхоналарига ресурслар етказиб бериш тизимини эркинлаштириш билан боғлиқ ташкилий, ҳуқуқий ва молиявий механизмлар жорий қилинди ҳамда тадбирлар амалга оширилди (хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги иқтисодий муносабатларни шарномавий муносабатлар асосида ҳал этиш, ресурс етказиб бериш тизимини биржалар орқали савдо қилиш, бевосита

⁵⁰ Russo., Goodhue. Farmgate prices, retail prices, and supermarkets' pricing decisions: An integrated approach AGRIBUSINESS. Том: 34 Выпуск:1,24-43 стр. www.webofscience.com.

олди-сотди муносабатларини йўлга қўйишнинг ҳуқуқий асосларни жорий этиш кабилар) ва бозор тамойилларини жорий этиш йўналишидаги тадбирларни таъсири сезилиб турди;

– (1998-2006 йиллар) қишлоқ хўжалиги корхоналарига ресурсларни саноат корхоналарини жойларда ташкил этилган шаҳобчалари орқали етказиб бериш, қишлоқ хўжалиги корхоналарига хизмат кўрсатиш тизимини шакллантириш, лизинг муносабатларини ривожлантириш борасидаги тадбирлар амалга оширилди ва бозор тамойилларини жорий этиш йўналишидаги муҳим қадамлар эди;

– (2006-2015 йиллар) ислоҳотларни дастлабки ва кейинги босқичларида устуворлик асосида амалга оширилган аграр иқтисодий эркинлаштириш борасидаги тадбирларбир қадар кенгайиши кузатилади. Аммо, давлат буюртмаси асосида маҳсулот етиштирувчи қишлоқ хўжалиги корхоналарини бўнаклаш ўрнига имтиёзли кредитлаш тизими жорий этилиши туфайли қишлоқ хўжалиги корхоналарига қўшимча (3%) кредит юки пайдо бўлди.

Айни пайтда фермер хўжаликларига ушбу ажратилаётган имтиёзли кредитлардан эркин фойдаланиш имконияти чекланиши шунингдек, мева-сабзавотчилик фермер хўжаликларига маҳаллий бошқарув идоралари томонидан шартномалар имзолаш бўйича маъмурий кўрсатмалар бериш ҳолатлари пайдо бўлиши, қайси фермер хўжалигига лизинг асосида техника ажратиш масаласини фермер хўжалиги эмас маҳаллий ҳокимликлар ҳал этиши, фермер хўжаликлари даласида амалга ошириладиган агротехник тадбирларни ўтказишда ҳам маъмурий аралашувлар натижасида ишлаб чиқаришни эркин бозорга хос иқтисодий муносабатлардан узоқлашиш кузатилади ва натижада фермер хўжаликлари иқтисодий эркинликларини кенгайтириш йўналишидаги қонунлар ижроси самараси пайсайди.

Алоҳида хусусиятлари: Фермер хўжалиги раҳбарларини лоқайдлиги, муаммосини қимдир келиб ҳал этиб бериши мумкинлигига ишонч пайдо бўлиши каби қайфиятлар шакллана бошлайди. Бу ҳолат агроресурслар бозори ривожланишига ҳам

салбий таъсир кўрсатади. Яъни, ресурс ишлаб чиқарувчи субъектлар бозордаги объектив талаб босими остида таклиф таркиби, ассортименти ва сифатини ўзгартириш тўғрисида йўналтирувчи “эркин бозор кўрсатмаларидан” аста-секин махрум бўлиши юз беради. Натижада, ресурс ишлаб чиқарувчи субъектлар ўз товарларини фермерга реклама қилишдан натижа чиқмаслигини билгани ҳолда, турли вазирлик ва идоралардан, маъмурий бошқарув тизимидан ўз корхоналарида ишлаб чиқарилган ресурсларни сотиш бўйича маъмурий тақсимот тизимини шакллантиришни сўрашга ўтишади.

Бозор шароитида шартномалардан бошқа маҳсулот ишлаб чиқарувчи ва хизматлар кўрсатувчи субъектлар ўртасидаги иқтисодий фаолиятини самарали йўлга қўядиган тизим мавжуд эмас. Шартнома тизимини йўлга қўйишдаги энг хавфли механизм эса – бу маъмурий идораларни хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий-хўжалик муаммоларини ҳал этиш учун маъмурий аралашуви ҳисобланади.

Бу борада амалга оширилган ҳар қандай маъмурий дастак мавжуд шартнома тизимини издан чиқишига олиб келади. Натижада, маъмурий кўрсатма билан муаммони ҳал этиш орқали эркин иқтисодий муносабатлар асосида, бозор қонунларига таянган ҳолда автоном равишда фаолият юритадиган иқтисодий механизм, яъни “шартнома занжири” узилади. Аграр соҳадаги хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги иқтисодий муносабатларни бундан кейинги барча жараёнлари хўжалик юритувчи субъектларнинг муаммоларини йил якунига қадар маъмурий дастаклар билан йўлга қўйишга тўғри келади.

Бошқача айтилганда иқтисодий муносабатлар амал қилиши учун ташқи ҳаракатлантириш манбаи керак бўлади. Бу манба маъмурий дастак, яъни мавжуд муаммолар маҳаллий маъмурий идораларни муттасил аралашуви натижасида ҳал этилади. Масалан, туман ҳокимияти фермер хўжаликларига зарур микдордаги нефть маҳсулотларини ажратиш, етиштирилган ва қайта ишловчи корхоналарга сотилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари учун

маблагларни фермер хўжаликларига тўлаб бериш, дебитор ва кредиторлик қарздорликларини камайтиришни назорат қилиш каби масалалар билан шуғулланишига тўғри келади. Чунки, бундай механизмларни ишлаши учун зарур бўгин, яъни томонларни иқтисодий манфаатдорлиги ва масъулияти бўгини “маъмурий” йўл билан узиб ташланган, шартнома муносабатлари ишламай қўйган.

Шунинг учун фермер хўжаликлари ва уларга хизмат кўрсатувчи, таъминотчи тармоқ, савдо корхоналари ўртасидаги шартномавий муносабатларни амалда фаолият юритиши учун шарт-шароитларни кенгайтириш лозим.

3.3. Аграр бозорни комплекс ривожлантиришни таъминлаш йўналишлари

Мустақилликка эришилган дастлабки кунларданок иқтисодиётнинг муҳим соҳаси сифатида аграр тармоқ ривожланишини таъминлашда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришни, бу жараёнда қишлоқ хўжалиги тармоғи учун зарур агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини ўзаро боғлиқ ҳолда барқарор ривожлантириш масалалари стратегик вазифа сифатида изчил амалга ошириб келинмоқда. Жумладан, қишлоқ хўжалик экинлари таркиби кескин ўзгариб, пахта ва ғалла экин майдонлари қисқариб, бўшаган майдонларда сабзавот, картошка, полиз экинлари майдони кенгаймоқда, янгидан боғ ва тоқзорлар барпо этилиши ҳисобига мамлакат аҳолисини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш имкони ва шунингдек аграр тармоқни экспорт салоҳияти ортиб бормоқда.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозори ривожланишида, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш таркиби деярли тўлиқ хусусий мулк асосида фаолият юритувчи хўжалик юритувчи субъектлар зиммасига ўтиши қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозори фаолиятида эркин бозор тамойиллари амал қилиши учун реал ва объектив шароитлар пайдо килди. Айни пайтда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорини ривожлантириш билан бирга агроресурслар

ва агрохизматлар бозорларини ривожлантиришда ҳам эркин бозор тамойилларини жорий этишга катта эътибор берилмоқда.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини ўзаро мутаносиб ривожлантиришни таъминловчи чора-тадбирлар ишлаб чиқишда, аграр бозорни ташкил этувчи бозорларини ўзаро мутаносиб ва барқарор ривожланиш йўлини тўғри белгилаб олишда, ўтган давр мобайнида амалга оширилган иқтисодий ислохотлар таҳлиллари асосида тегишли хулосалар тайёрлаш муҳим аҳамият касб этади. Жумладан:

– 1992 йилдан бошланган аграр иқтисодий ислохотлар қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини ўзаро боғлиқ ҳолда ривожланишини таъминлаши ислохотларни қайси босқичдан бошланиши мумкин эди деган савол туғилади.

Агар босиб ўтилган йўлга эътибор қаратиладиган бўлса, 1992 йилдан кейинги дастлабки 4-5 йил давомида асосан қишлоқ хўжалигида мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш асосида кўп укладли аграр иқтисодиётни барпо қилишнинг ҳукукий ҳамда ташкилий асосларини яратиш устида тадбирлар олиб борилган бўлиб, аграр бозорни ривожланишидаги мутаносибликка катта эътибор қаратилмади.

Бу даврда ҳар бир тармоқда маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг кескин пасайишига йўл қўймаслик устида ишлар олиб борилди. Қишлоқ хўжалиги ва саноат тармоқлари ривожланиши ўртасида узилиш пайдо бўлиб, саноат маҳсулотлари баҳоларини қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари баҳоларига нисбатан ўсиши суръатларини бир неча баробар саноат маҳсулотлари фойдасига ўзгаришига олиб келди. Аграр тармоқ доирасидаги саноат ва хизмат кўрсатиш соҳалари ривожланиши эркин бозорга ўтиш нуқтаи назаридан қишлоқ хўжалиги тармоғи ривожланишидан орқада қола бошлади.

– 1995-2000 йилларда амалга оширилган аграр иқтисодий ислохотлар даврида, асосан хусусий мулкчиликка асосланган турли хўжалик юритиш шаклидаги қишлоқ хўжалиги корхоналари

фаолиятини ҳуқуқий асослари яратилди. Пахта ва ғалладан ташқари бошқа барча кишлок хўжалиги маҳсулотларига давлат буюртмаси бекор қилиниб, ғалланинг давлат буюртмасидан ташқари қисмини фермерхўжаликлари ихтиёрида қолдириш механизми жорий этилди.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарига техник хизматлар кўрсатиш соҳасини ривожлантириш мақсадида “Ўзагроташсервис” уюшмаси тизимда Давлат акциядорлик жамиятлари машина-трактор парклари (ДАЖ МТП) ташкил этилиб улар импорт қилинган замонавий, юқори унумдор қишлоқ хўжалиги техникалари билан қуроллантирилди.

Ҳар бир туманда ахборот-консалтинг марказлари, агросуғурта хизмати кўрсатувчи ихтисослашган “Ўзагросуғурта” Давлат акциядорлик компанияси ташкил этилди. Ихтисослашган тижорат банклари: “Пахтабанк”, “Ғаллабанк” ва “Тадбиркорбанк” ташкил этилди. Лекин, бу босқичнинг асосий жиҳати шундан иборат эдики, унда юзага келган вазиятдан келиб чиққан ҳолда юқорида санаб ўтилган зарур хизмат турлари ташкил этилди.

Демак, бу босқичда агрохизматлар бозори ривожланиши учун анча кенг имкониятлар пайдо бўлсада аммо, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорлари ривожланишини комплекс мувофиқлаштириш масаласига алоҳида аҳамият қаратилмади.

– 2001-2015 йилларда амалга оширилган аграр иктисодий ислохотлар иктисодиётни эркинлаштириш, оммавий равишда ширкат хўжаликлари ўрнида фермер хўжаликлари ташкил этилиши билан биргаликда қишлоқ хўжалиги корхоналарига хизматлар кўрсатувчи субъектларни ривожлантириш борасида кенг қамровли тадбирлар амалга оширилиши, аграр ислохотларни амалга оширишнинг ҳуқуқий асослари янада такомиллашиб бориши билан изоҳланади.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорида кооперация тамойиллари асосида фаолият олиб борувчи агрофирмалар пайдо бўлиши, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан савдо қилувчи уюшган бозорлар фаолиятига, айниқса дехқон бозорларини

ривожлантиришга эътибор берилиши, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари савдоси тизимида супермаркетлар ўрин ола бошлаши, аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлашга бўлган эътибор чорвачилик соҳасини ривожлантиришга мамлакат доирасида йирик ҳуқуқий, ташкилий ва иқтисодий лойиҳалар амалга оширилиши борасидаги тadbирлар билан изоҳланади.

Қишлоқларда ижтимоий инфратузилма объектлари ривожланиши янги босқичга кўтарилиб, ижтимоий объектлар, уй-жойлар янги замонавий лойиҳалар асосида қурилиши, қишлоқлар ободонлашиб бориши хизматларни янги турлари пайдо бўлишига олиб келди. Хусусан, агроресурслар бозорида лизинг муносабатлари ривож топиб, собиқ ширкат хўжаликлари техника парки ўрнида фермер ва дехқон хўжаликларига техник хизматлар кўрсатувчи муқобил МТПлар ташкил этилиши, лизингга олинган қишлоқ хўжалиги техникалари салмоғи фермер хўжаликлари техника паркида тобора ортиб бориши, минерал ўғитлар, нефть маҳсулотлари, омихта емлар сотиш шаҳобчалари қишлоқларда фаолият кўрсага бошлаши, муҳим ресурслар (минерал ўғитлар, нефть маҳсулотлари каби) сотишда биржалар фаолияти йўлга қўйилиши эса моддий-техник таъминот соҳасидаги хизматлар ривожланишида янги босқични ўзида акс эттиради.

Агрохизматлар ва агроресурслар бозорларини ривожлантириш босқичи асосан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 5 январдаги 8-сонли қарори⁵¹ қабул қилиниши даврдан бошланди деб ҳисоблаш мумкин. Чунки, ушбу қарор билан тўлиғича фермер хўжалигига айлантирилган Сирдарё вилоятининг Мехнатобод ва Мирзаобод туманларида муқобил МТП, ёнилғи мойлаш материаллари, минерал ўғитлар сотиш, зооветеринария хизмати шаҳобчалари, консальтинг марказлари, мини банклар, сув истеъмолчилар уюшмалари каби хизмат кўрсатувчи инфратузилма объектлари ташкил этилиб сировдан ўтказилди ва кейинчалик республиканибошқа ҳудудларида ва туманларида ҳам жорий этилди.

⁵¹Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 5 январдаги "Қишлоқ хўжалиги корхоналарини фермер хўжаликларига айлантириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги 8-сон қарори, <http://lex.uz/docs/242966>

Қишлоқ хўжалиги корхоналарига қишлоқ хўжалиги техникалари етказиб бериш тизимини яхшилаш мақсадида “Ўзқишлоқхўжаликмашлизинг” акциядорлик лизинг компанияси тузилиб, компания томонидан турли русумдаги техника воситалари фермер хўжаликларга етказиб берилди бошланди. Бугунги кунда “Ўзқишлоқхўжаликмашлизинг” тизимидаги етакчи қишлоқ хўжалиги техникаси ишлаб чиқарувчи заводлар, жумладан, Тошкент трактор заводи ўзининг жойларда очган техник марказлари сони 39 га етган. Аммо, шу билан биргаликда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 17 апрелдаги “Ўзбекистон Республикасида 2006-2008 йилларда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришни жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 325-сонли қарорида сўнгги йилларда иқтисодиётнинг барча тармоқларида хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришга катта эътибор берилганлигига қарамадан, соҳадаги жиддий камчиликлар ва маҳаллий ҳокимиятларни ушбу тармоққа керакли даражада эътибор бермаётганликлари туфайли, мамлакат ялпи ички маҳсулотини ва аҳоли бандлигини оширишда, истеъмолчи талабини етарлича сифатли кондиришда мавжуд имкониятлардан кам фойдаланилаётганлиги таъкидлангани ҳолда, тизимини ривожлантириш тадбирлари белгиланди ҳамда амалга оширилди.

Ушбу қарор билан ривожланган давлатларда хизмат кўрсатиш соҳасининг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 60-80 фоизни ташкил этиши ва иқтисодиётда банд бўлган аҳолининг қарийб 70 фоизи шу соҳада меҳнат қилиши таъкидлангани ҳолда, мамлакатимизда хизмат кўрсатиш соҳаси жадал ривожланишига қулай иқтисодий ва ҳуқуқий шарт-шароит яратиш, хизмат кўрсатишни истиқболли турларини кўпайтириш, сифатини жаҳон андозалари даражасига кўтариш, истеъмолчиларни хизматларга бўлган талабларини сифати жиҳатидан тўла кондириш натижасида унинг ялпи ички маҳсулотдаги улушини ошириш ушбу соҳада банд бўлган аҳоли сонини кўпайтириш қабул қилинган қарорнинг асосий вазифаси қилиб белгиланди.

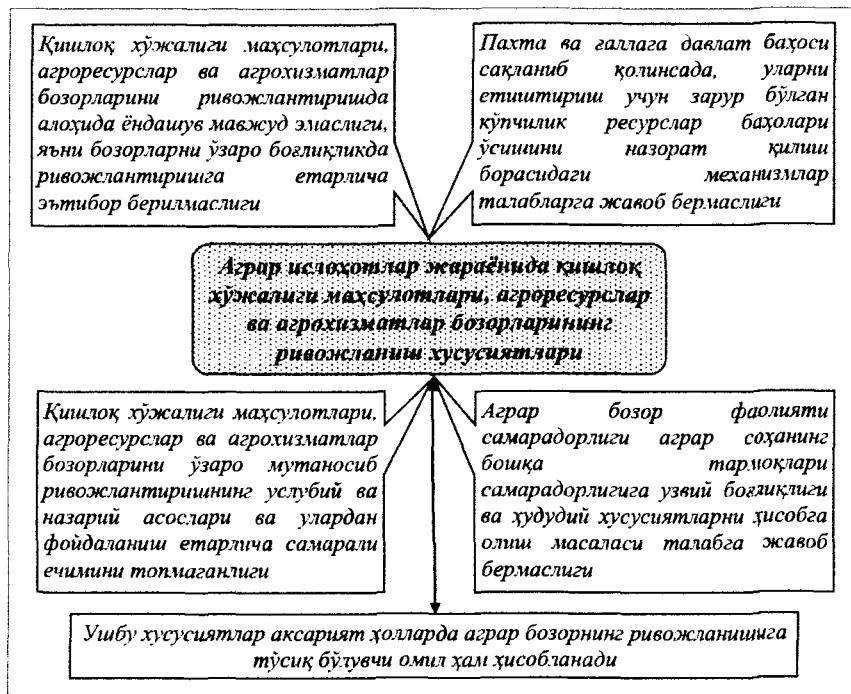
2010 йилдан бошлаб олиб борилаётган аграр ислохотларни асосий жиҳатларидан бири Биринчи Президентимиз Илом Каримовнинг “Бизнинг бош мақсадимиз-мамлакатимиз тараққиётини юксалтириш ва халқимиз фаровонлигини оширишдир” номли китобида белгиланган мамлакат салоҳияти, қудратини ва иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини ошириш учун мамлакатимизнинг етакчи тармоқларини, жумладан аграр соҳани ҳамда унинг илмий таъминот тизимини модернизациялаш ва техник, технологик жиҳатдан қайта жиҳозлашга йўналтирилган аграр сиёсат олиб борилмоқда.

Демак, 1992-2017 йиллар давомида амалга оширилган аграр иқтисодий ислохотлар қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини ривожлантиришда қуйидаги асосий хусусиятларга эгаллиги билан ажралиб турган (3.3-расм).

Тадқиқотлар кўрсатишича, ҳозирда республика аграр сектор субъектларини самарали фаолият юритишлари учун яратилган ҳуқуқий, ташкилий-иқтисодий шарт-шароитлардан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини мутаносиб тарзда ривожлантириш мақсадларида кенгрок фойдаланиш талаб этилади. Бу анча мураккаб масала бўлиб, уни ҳал этишда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш жараёнини ҳам, ресурс етказиб бериш ва хизматлар кўрсатиш жараёнларини ҳам тўлиқ модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш муҳим аҳамият касб этади.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатувчи инфратузилмани ривожлантиришда ҳудудларда мева-сабзавот, полиз, картошка ва узумни тайёрлаш, қайта ишлаш ва сақлашга қўйиш орқали сотиш бўйича туман қишлоқ ва сув хўжалиги бўлимлари доирасида бозор ахборотлари тизимини яратишнинг аҳамияти ортмоқда. Аммо, бу борада мева-сабзавот маҳсулотларини сақлаш билан боғлиқ инфратузилмаларни ривожлантиришда, сервис хизмат кўрсатувчи объектларини ташкил этишда маъмурий ёндашувга барҳам берган ҳолда, жойлардаги реал

талабдан ҳамда тадбиркорлар ташаббусига таяниш муҳим аҳамиятга эга.

3.3-расм. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорлари ривожланиши асосий хусусиятлари⁵²

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозори баркарорлигини таъминлаш учун маҳсулот ишлаб чиқаришни барча бўғинларини кенг қамраб олган ҳолда модернизация қилиш лозим бўлади. Бунинг учун нав танлаш, селекция ишлари, экинларни парваришлаш ва ҳосилни йиғиб олиш агротехнологияси, маҳсулотни саралаш, қайта ишлаш, қадоқлаш ва сотиш тизимларини ўз ичига олган комплекс чора-тадбирларни бажариш талаб этилади.

⁵²Муаллифнинг илмийтадқиқотлари асосида тузилган.

Жумладан, мева-сабзавот маҳсулотлари билан ички бозорни тўлдириш ва жаҳон бозорига чиқиш учун мева-сабзавотчиликка ихтисослашган фермер хўжаликларига ёнилғи мойлаш маҳсулотлар, минерал ўғитлар, кимёвий ва биологик воситаларни етказиб бериш тизимини такомиллаштириш;

– фермер ва деҳқон хўжаликларини хўжалик ва сифат кўрсаткичлари юқори бўлган сабзавот, полиз ва картошка уруғликлари билан таъминлаш мақсадида махсус ихтисослашган уюшмалар орқали, сифат кўрсаткичлари юқори бўлган экспортбоп маҳсулотлар етиштириш имконини берадиган элита ва юқори репродукцияли уруғларни етиштиришни йўлга қўйиш;

– боғ, ток, сабзавот, полиз ва картошка экиш, қатор ораларига ишлов бериш, экинларга кимёвий воситалар билан ишлов бериш, ҳосилни йиғиштириб олишда талаб этиладиган қишлоқ хўжалиги махсус техниклари ва агрегатлар билан таъминлаш;

– етиштирилган маҳсулотларни сақлаш учун мавжуд совутгичли омборхоналарни, маҳсулотни саралаш ва қадоклашда жаҳон стандарт талабларига мос замонавий асбоб-ускуналар билан таъминлаш ҳамда республикадаги 67 та мева-сабзавотчиликка ихтисослашган туманларда камида 1 тадан махсус логистика марказларини ташкил этиш;

– мева-сабзавот, полиз, узум ва картошка етиштирувчи фермер хўжаликларига 3 йиллик имтиёз билан 5 йилга қўпи билан 7 фоизли имтиёзли кредит маблағларини ажратиш;

– боғ-токзорлар, сабзавот, полиз ва картошка экинларини касаллик ва зараркунандалардан ўз вақтида ҳимоя қилиш учун самарали кимёвий препаратлар захирасини яратиш ва препаратларни ўз вақтида қўллаш тизимини такомиллаштириш;

– республикада зарарли организмларга қарши юқори самара берадиган, атроф мухитга безарар феромон туткичлар, микробиологик ва кимёвий препаратларни ишлаб чиқишни йўлга қўйиш каби тадбирлар амалга оширилиши лозим. Бу вазибаларни эса фақатгина қишлоқ хўжалиги тармоғини ўзида амалга ошириб бўлмайди.

Шунинг учун ҳам қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини ўзаро мутаносиб ривожлантиришнинг назарий асосларини такомиллаштириш бўйича куйидаги тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофик деб ҳисоблаймиз (3.4-расм):

– иқтисодиётни модернизация қилиш шароитида қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини ўзаро мутаносиб ривожланишини моҳияти, уни

⁵³ Муаллифнинг илмийтадқиқот натижалари асосида тузилган.

нафақат аграсаноат мажмуи балки мамлакат иқтисодиётидаги ўрни ва аҳамиятини назарий асослаш;

– қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини ўзаро мутаносиб ривожлантиришда давлатнинг мувофиқлаштирувчи дастаклари баҳо белгилаш, солиқ, молия-кредит, суғурта механизмларини такомиллаштириш;

– қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорлари субъектлари ўртасидаги ўзаро ташкилий, иқтисодий ва ҳуқуқий муносабатлар механизмини такомиллаштириш;

– қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорлари фаолияти жараёнида ҳудудларда экологик мувозанатни сақлаш, маҳсулот етиштиришда ва сотишда экологик жиҳатдан зарарсиз усулларни қўллашни рағбатлантириш механизмларини такомиллаштириш;

– агроресурслар таъминоти, хизмат кўрсатиш корхоналарини қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларни пировард натижасидаги манфаатдорлик механизмини кенгайтириб бориш кабилар.

Иккинчидан, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини ўзаро мутаносиб ривожлантиришнинг илмий-амалий асосларини такомиллаштириш бўйича қуйидаги тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

– қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан саноат маҳсулотлари баҳолари ўсиши суратлари ўртасидаги номутаносибликни таъминлашнинг амал қилувчи механизмларини жорий қилиш;

– тупроқ иқлим шароити оғир, ерларни мелиоратив ҳолати ёмон, балл бонитети паст, суғориш шароити кийин (икки ва ундан ортик босқичли насослар) бўлган ҳудудларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришда фермерларни рағбатлантиришнинг назарий ва услубий асосларини янада кенгайтириш ва бунда фермер хўжаликлари учун ресурслар билан таъминлаш ва хизмат кўрсатиш борасида имтиёзларни кенгайтириб бориш;

– табиий шароити оғир (мелиоратив ҳолати ёмон, тупроқ унумдорлиги паст) ҳудудлардаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, ресурслари билан таъминлаш ва хизмат кўрсатиш объектларига давлат томонидан молиявий кўмак бериш тадбирларини кенгайтириш;

– ҳудудларнинг ихтисослашув йўналиши, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми кўрсаткичлари асосида ресурслар ва хизматларга талабни аниқлаш асосида тегишли субъектлар фаолиятини кенгайтириш ва бошқалар.

Мазкур чора-тадбирлар келажақда ҳаётга самарали жорий этилиши лозим бўлган амалий тавсифга эга тадбирлар мажмуини ишлаб чиқиш учун илмий асос бўлади. Амалий характердаги чора-тадбирлар аниқ йўналишларга ажратган ҳолда ишлаб чиқилиши кўпроқ натижа беради. Жумладан, ташкилий, иқтисодий, ҳуқуқий, ижтимоий, экологик, технологик ва бошқалар. Масалага бундай тартибда ёндашиш тадбирларни аниқ мақсадлар, соҳалар ва тармоқлар учун ишлаб чиқиш имконини берса, бошқа томондан уни амалиётга жорий этиш механизмини содалаштиради.

Республика доирасида аграр бозорни мутаносиб ривожланишини таъминлаш умумий механизми 3.5-расмда тавсия қилинмоқда. Бунда Қишлоқ хўжалиги вазирлиги асосий манфаатдор ташкилот сифатида ўзининг вилоятлардаги бошқармалари ёрдамида ҳар йили мамлакат агросаноат мажмуи доирасидаги тармоқлараро баҳо ўсиши мутаносиблиги бузилиши ҳолатини кузатиб боради.

Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлигини тегишли бўлимига, асосий қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва агроресурслар (қишлоқ хўжалиги учун зарур саноат маҳсулотлари) баҳолари ўсиши суръатлари мониторингини амалга оширувчи бўлинма сифатида вазифа юклатилади. Ушбу бўлим, вилоятлардан қабул қилиб олинган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва асосий агроресурслар баҳолари асосида, баҳолар ўсиши тўғрисидаги маълумотларни таҳлил қилган ҳолда, тармоқлараро баҳо ўсиши мутаносиблиги бузилиши тўғрисидаги ахборотларни шакллантиради.

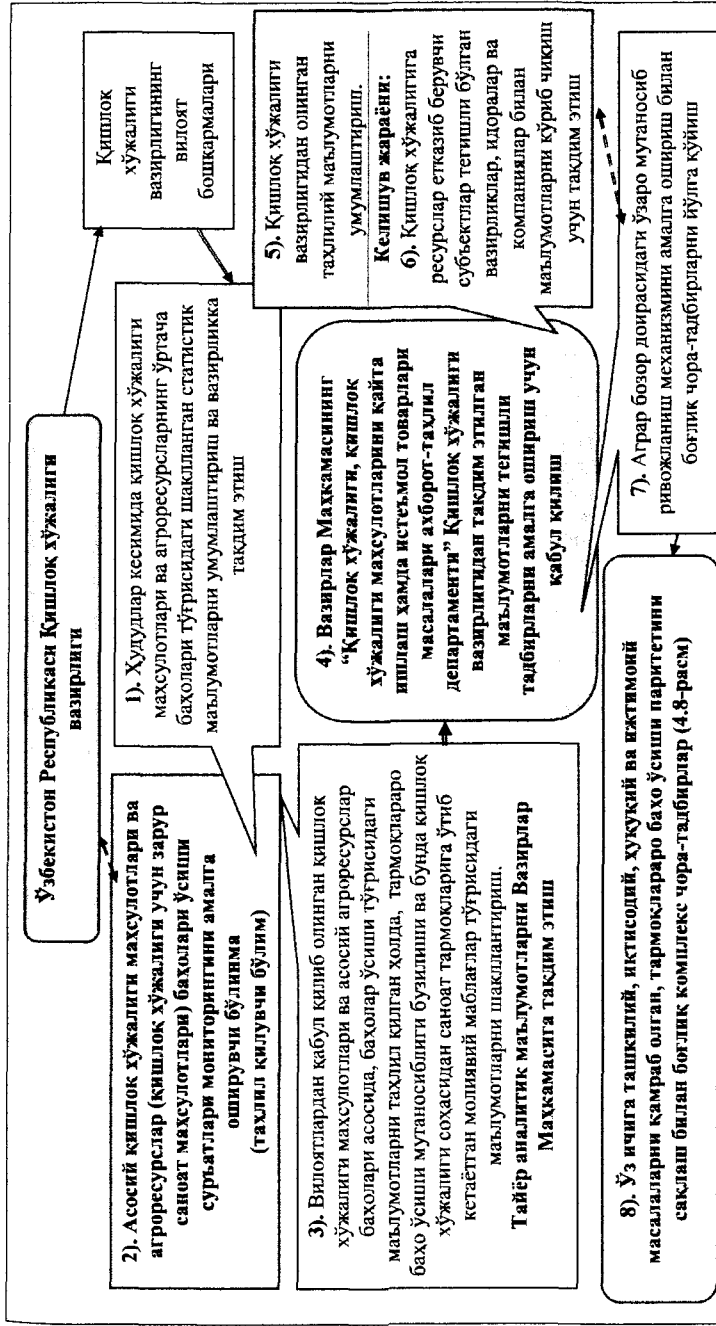
Ушбу таҳлилни амалга ошириш натижасида олинган маълумотлар чуқур ўрганилади ва шулар асосида тегишли чора-тадбирлар белгиланади. Мазкур бўлим қишлоқ хўжалиги тармоғи манфаатидан келиб чиққан ҳолда тайёр аналитик маълумотларни Вазирлар Маҳкамасига тақдим этишни ташкил қилади.

Вазирлар Маҳкамасида эса Қишлоқ хўжалиги вазирлигидан олинган таҳлилий маълумотларни умумлаштириш ишлари амалга оширилади.

Қишлоқ хўжалигига ресурслар етказиб берувчи субъектлар тегишли бўлган вазирликлар, идоралар ва компанияларга тайёрланган маълумотларни кўриб чиқиш учун тақдим этилади.

Бунда, Вазирлар Маҳкамасининг “Қишлоқ ва сув хўжалиги, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш ҳамда истеъмол товарлари масалалари ахборот-таҳлил департаменти” томонидан, ўз ичига ташкилий, иқтисодий, ҳуқуқий ва ижтимоий масалаларни қамраб олган, тармоқлараро баҳо ўсиши паритетини сақлаш билан боғлиқ комплекс чора-тадбирлар ишлаб чиқилади ва амалга оширилади. Ушбу тадбирлар қуйидагиларни бизнингча амалий тавсифга эга бўлган аграр бозорни ривожлантиришнинг комплекс тадбирлари сифатида қараган ҳолда ҳуқуқий, иқтисодий, ташкилий, ижтимоий йўналишларга ажратиш мақсадга мувофиқ (3.6-расм).

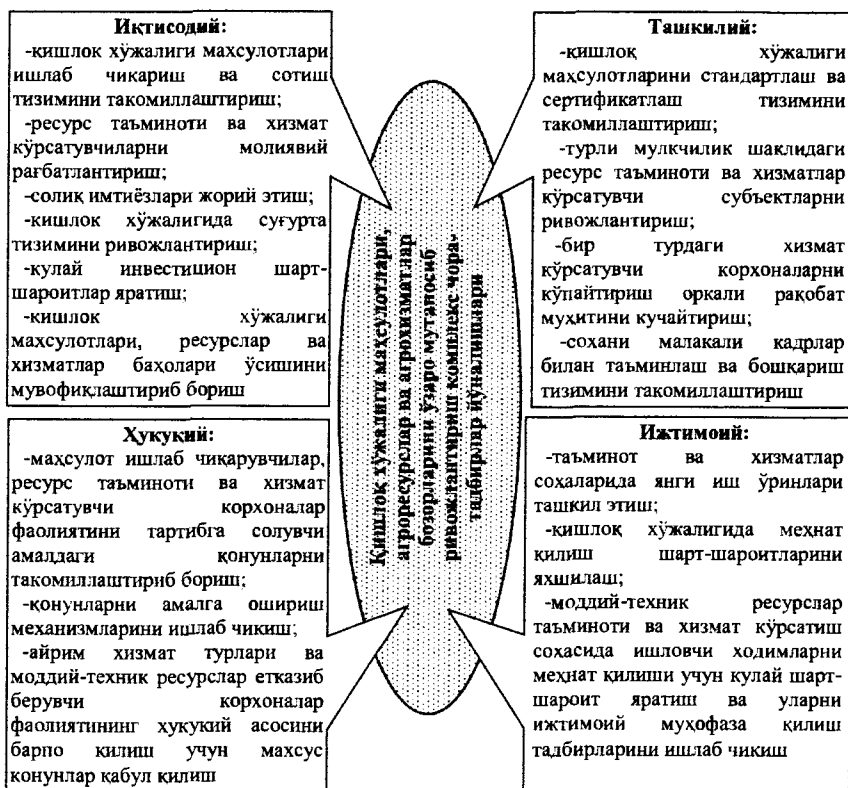
Ҳуқуқий йўналишда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилар, ресурс таъминоти ва хизматлар кўрсатувчи ташкилотлар фаолиятини тартибга солувчи қонунларни такомиллаштириб бориш, меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқиш, қишлоқ хўжалигига хизмат қилувчи ва ресурслар етказиб берувчи қорхоналарни молиявий-иқтисодий рағбатлантиришнинг ҳуқуқий асосини ривожлантириш кабилар.

3.5-расм. Республика доирасида аграр бозорларнинг мутаносиб ривожланишини таъминлашнинг умумий механизми чизмаси⁵⁴

⁵⁴Муаллифнинг тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган.

Жумладан, иқтисодий йўналанишда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш ва сотиш тизимини такомиллаштириш, ресурс таъминоти ва хизмат кўрсатувчиларни молиявий таъминлашни яхшилаш, солиққа тортиш тизимини такомиллаштириш уларни суғурталашда ноанъанавий усулларни жорий этиш, соҳани модернизация қилиш учун инвестициялар жалб қилиш учун қулай шарт-шароитларни кенгайтириш, қишлоқ хўжалиги маҳсулоти, ресурслар ва хизмат баҳолари ўсишини мувофиқлаштириш ва бошқалар.

3.6-расм. Аграр бозорни мутаносиб ривожлантиришдаги комплекс чора-тадбирлар йўналишлари⁵⁵

⁵⁵Муаллиф тадқиқотлари асосида тузилган.

Ташкилий йўналишда кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини стандартлаштириш ва сертификатлаш тизимини такомиллаштириш, уруғчилик ва янги навлар яратиш, наслчилик ишларини яхши йўлга қўйиш, турли мулкчилик шаклларидаги ресурслар таъминоти ва хизмат кўрсатувчи корхоналарни ривожлантириш, бир хил турдаги хизмат кўрсатувчи корхоналарни кўпайтириш орқали ракобат мухитини кучайтириш, соҳани малакали кадрлар билан таъминлаш ва уларни мунтазам қайта тайёрлаш, бошқариш тизимини такомиллаштириш ушбу соҳада кооперация ва интеграция жараёнларини ривожлантиришга қулай шарт-шароитларни кенгайтириш тадбирлари ўз ечимларини топиши лозим.

Республика аграр секторини модернизация қилишда кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини ривожлантиришда ҳозирда юзага келган вазиятни ҳисобга олиб ушбу соҳада қуйидаги жиҳатларга эътибор берилган ҳолда ривожланиши лозим деб ҳисоблаймиз.

Кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини ривожлантиришнинг иқтисодий йўналиши қуйидагиларни ўзига қамраб олиши зарур:

– кишлоқ хўжалиги ва қайта ишланган маҳсулотлар сотиш ва дастлабки баҳо белгилаш тизимини такомиллаштириш;

– шароити оғир ҳудудлардаги кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчи хўжаликлар, ресурслари билан таъминлаш ва хизмат кўрсатиш субъектларига давлат бюджетидан дотация ва субсидиялар бериш;

– моддий-техника ресурслари таъминоти ва сервис хизмат кўрсатиш корхоналарини имтиёзли, ўрта ва узоқ муддатли кредитлар ажратиш ҳамда уларга солиқ имтиёзларини жорий қилиш;

– кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва саноат маҳсулотлари нархлари ўсиши сурьатлари ўртасидаги мутаносибликни таъминлаш ва бу борада давлатнинг ролини кучайтириш;

– аграр соҳа корхоналарини ривожлантиришга давлат томонидан ва хусусий тармоқдан инвестицияларни жалб қилиш учун қулай муҳит яратиш;

– кишлоқ хўжалиги соҳасига таъминотчи ва хизмат кўрсатувчи тизим корхоналарини ривожлантиришга ички ва ташқи инвестицияларни жалб қилишни рағбатлантирувчи иқтисодий чоратadbирлар мажмуини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий қилиш;

– маҳсулот етиштириш, ресурслар таъминоти ва сервис хизмат кўрсатиш тизимида инновация жараёнларини жадаллаштириш;

– кишлоқ хўжалигида инновацияларни жорий қилишни қўллаб-қувватлаш бўйича махсус давлат дастурини қабул қилиш;

– ресурслар таъминоти, хизмат кўрсатиш корхоналарини кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларнинг пировард натижасидаги манфаатдорлик механизмини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини ривожлантиришнинг ташкилий йўналиши куйидагиларни ўз ичига олиши лозим:

– жаҳон тажрибасини ҳисобга олган ҳолда кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини стандартлаштириш ва сертификатлаш тизимини такомиллаштириш;

– кишлоқ хўжалигида ресурс билан таъминот ва сервис хизматлари кўрсатиш субъектларини ташкил этишда маъмурий ёндашувга барҳам бериш, бу борада қўйи бўғин ташаббусини қўллаб-қувватлаш, яъни, ҳудудлардаги тегишли хизматларга бўлган ҳақиқий талабни инобатга олган ҳолда хизмат кўрсатиш корхоналарини ташкил қилишни кўзда тутиш;

– кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, ресурслар таъминоти ва хизмат кўрсатиш корхоналардаги ишчиларни малакасини ошириш ва меркетинг, менежмент ҳамда бошқа зарурий соҳалар бўйича энг замонавий билимларга эга бўлган мутахассисларни тайёрлаш ва улар билан таъминлаш;

– кишлоқ хўжалик корхоналарига сифатли, арзон ва ўз вақтида зарурий моддий-техника ресурслари ва хизматларни етказиб бериш бўйича турдош шахобчалар ўртасида соғлом рақобат муҳитини шакллантириш;

– уруғчилик, селекция ва наслчилик ишларини яхшилаш, ушбу масалалар бўйича таъминот тизимини такомиллаштириш, мазкур йўналишга ихтисослашган хўжаликларни ривожлантиришга давлат томонидан кўмаклашиш;

– қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши йўналишлари бўйича (мева-сабзавотчилик, чорвачилик) аграр тармоқда интеграция ва кооперация жараёнларини ривожлантириш;

– таъминот, хизмат кўрсатиш, маҳсулот ишлаб чиқариш, қайта ишлаш ва сотиш йўналишлари бўйича алоҳида ва уларни комплекс камраб олувчи кооперативларни тузиш, уларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш кабилар.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини ривожлантиришнинг ҳуқуқий йўналиши куйидагиларни камраб олиши зарур.

– маҳсулот ишлаб чиқарувчилар, ресурс таъминоти ва хизмат кўрсатувчи корхоналар фаолиятини тартибга солувчи амалдаги қонунларни такомиллаштириб бориш;

– моддий-техника ресурслари ва хизмат кўрсатиш субъектларини молиявий қўллаб-қувватлаш орқали хизматлар нархини пасайтириш тизимини такомиллаштиришни ҳуқуқий жиҳатдан такомиллаштириш.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини ривожлантиришнинг ижтимоий йўналиши куйидагилардан иборат бўлиши мақсадга мувофиқ:

– қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини корхоналарда ноанъанавий хизмат турларини кенгайтириш орқали аҳоли бандлиги даражасини ошириш;

– соҳада ишловчиларни даромадларини ошириш йўналишида кўшимча тармоқларни ривожлантириш, илм-фан натижаларидан кенг қўламда фойдаланишни йўлга қўйиш;

– қишлоқ хўжалигида моддий-техника ресурслари таъминоти ва хизмат кўрсатиш соҳасида ишловчи ходимлар меҳнат қилиши учун қулай шарт-шароит яратиш ва уларни ижтимоий муҳофаза қилиш тадбирлари ишлаб чиқиш кабилар.

Сўнги йилларда сайёрамиздаги глобал иқлим ўзгариши мамлакатимиз қишлоқ хўжалигида экологик мувозанат бузилиши, сизот сувлар кўтарилиши, ерлар шўрланиш даражаси ортиши, тупрок таркибида чиринди камайиши оқибатида унумдорлиги пасайиши, минерал ўғитларни ҳаддан ташқари кўп қўллаш оқибатида тупрок ва сувнинг заҳарли кимёвий бирикмалар билан ифлосланиши каби салбий оқибатлар кузатилмоқда. Шу боис қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини ривожлантиришнинг экологикйўналишдаги тадбирларини ишлаб чиқиш аҳамияти ортиб боради. Жумладан, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлар етиштириш, ресурслар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш жараёнида корхоналар фаолиятини экологик назорат қилиш механизмларини жорий этиш тобора долзарбланимоқда.

Минерал ўғитлар ва заҳарли химикатлар билан ишлов берилганда тупрокни таркибидаги зарарли химиявий элементларни кўпайиши, оқова сувларга ўтиши ва атроф муҳитга зарар келтириши, бир қисм заҳарли элементларни ҳавога ўтиши, етиштирилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлар таркибидаги тобора заҳарли химикатлар миқдори кўпайиб бориши билан инсонлар саломатлигига зарар етиши хавфи ортиб боради. Бугунги кунда республикамизда таркибида генмодификацияланган организмлар бўлган (ГМО) маҳсулотлардан иқтисодиёт тармоқларида фойдаланиш чегараларини белгилаш борасидаги ҳуқуқий базани шакллантириш зарурати ортиб бормоқда. Шунингдек, айна пайтда мамлакат манфаатлари доирасида қишлоқ хўжалигида ген инженерияси имкониятларидан фойдаланишни нафақат фан сифатида ривожлантириш балки, инсоният учун хавфи ёки зарурати даражасига объектив баҳо бериш учун ҳам миллий фан тармоғини шакллантириш, миллий мутахассислар мактабини яратиш зарурати янада долзарб масала ҳисобланади.

Экологик мувозанатни сақлаш механизмини жорий этиш учун амалдаги қонунларга тегишли ўзгартиришлар киритиш, янги қонунлар ишлаб чиқиш, мавжуд меъёрий ҳужжатларни қайта кўриб чиқиш талаб этилади.

ХУЛОСА

1. Агроресурслар таркибига кишлоқ хўжалигидаги ерва сув ресурслари, кишлоқ хўжалиги техникалари, ишлаб чиқариш бинолари, маҳсулдор ва ишчи чорва моллари, асосий ишлаб чиқариш фондлари, табиий-иқлим омиллари, нефть маҳсулотлари, минерал ва органик ўғитлар, айланма воситалар, кредит ва молиявий ресурслар шунингдек, агроресурслар таркибига товарга айланиши мумкин бўлган аграр илм-фани ва техникаси ютуқлари, соҳа олимлари, соҳа олимлари томонидан яратилган интеллектуал мулк объектлари ҳам фаол ресурслар таркибига киритилиши лозим.

2. Кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорлари мустақил бўлсада, улар фақатгина ўзаро боғлиқ ҳолда фаолият юритади. Шу боис, барча бозорлар мутаносиб ривожланган тақдирдагина аграр тармоқда ишлаб чиқариш самарадорлигини таъминлаш мумкин.

3. Кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорини бошқа бозорларга нисбатан катор ўзига хос хусусиятлари мавжуд бўлиб булар жумласига:

– ушбу бозорлар оркали инсонларни озик-овқатга бўлган эhtiёжи таъминланади. Шунинг учун ҳам озик-овқат маҳсулотларига одатда доимий ва барқарор талаб мавжуд бўлади;

– озик-овқат маҳсулотларига талаб шаклланишида баҳо ноэластиклиги ҳолати кузатилади. Бунда инсонларни даромади миқдори ошиши талабнинг кескин ошишига олиб келмайди;

– тақлиф ҳажмини ўзгариши йил давомида об-ҳавони ўзгаришига боғлиқ ва ишлаб чиқаришнинг мавсумийлик хусусияти маҳсулотга бозор баҳосини йил давомида ўзгариб туришига олиб келади;

– бир хил маҳсулотни ишлаб чиқарувчи субъектлар сони кўплиги ва бозордаги иктисодий рақобатни катталиги билан ҳам ажралиб туради;

– асосий озик-овқат маҳсулотлари тез бузилиши, маҳсулотни сақлашда ва ташишда кийинчиликлар туғдиради, сақлаш муддатларини чеклайди.

4. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорлари ўзаро бир-бирига боғлиқ ва бир-бирини тўлдирувчи қисми ҳисобланади. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлари бозори гарчи мустақил фаолият юритсада, лекин агроресурслар ва агрохизматлар бозорлари бевосита қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорига хизмат қилади.

5. Аграр бозорнинг институционал асосларини ривожлантиришда қуйидагиларни эътиборга олиш лозим:

– бозорда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига талаб ва таклиф, ҳудудда ресурслар ҳамда хизматлар турларига бўлган талаб ҳажми, рақобатчиларни заиф ҳамда кучли жиҳатлари, улар томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар ва хизматларни хусусиятлари;

–қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, ресурслар сифати ва хизматлар сифати ҳамда турлари бўйича нархлари, тахминий сотилиши мумкин бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатишдан олинadиган фойда ва солиқлар ҳажми, бозорда қанча улушга эгалик қилиши мумкинлиги каби масалалар атрофлича ҳисобга олиниши талаб этилади.

6. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини ривожлантиришдаги мутаносибликни таъминлаш мақсадида қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

– аграр секторда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини ўзаро мутаносиблигига эришиш учун, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш билан боғлиқ тадбирлар, ҳуқуқий асослар қабул қилинишида, ресурслар таъминоти ва хизматлар кўрсатиш соҳаларини ривожлантириш ўз ўрнига эга бўлиши лозим;

–аграр бозорни ривожлантиришда давлатнинг мувофиқлаштирувчи ўрни ва таъсирини кучайтириш, баҳо, солиқ, кредит, суғурта ҳамда бошқа дастаклар орқали қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини ўзаро мутаносибликда ривожлантиришни таъминлаш чор-тадбирлари ишлаб чиқилиб амалиётга жорий этиш талаб этилади.

7. Ресурслар ишлаб чиқаришга самарали таркиб ва миқдорларда жалб этилган ҳолатда, ҳар бир аграр бозор ўзаро боғлиқ ҳолда фаолият олиб боргани ҳолда ҳеч бўлмаганда улардан биттаси ўз имкониятини аграр соҳадаги бошқа бир бозор ҳисобига яхшилаши мумкин.

8. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агресурслар ва агрохизматлар бозорларини ривожлантириш мутаносиблигини баҳоловчи мезонлар бозорларни ривожлантиришда муҳим дастак вазифасини бажариши лозим ҳамда бозорлар ривожланишини бошқариш имконини берадиган мезон ҳамда кўрсаткичлар ўз ўрнида нисбий таққосланиши лозим.

Аграр бозорни мутаносиб ривожлантиришни таъминлашдаги асосий мезон сифатида “Ўртача имкониятга эга бўлган аграр бозор субъектларининг товар маҳсулоти бирлигини тайёрлаш (етиштириш) ҳисобига сарф қиладиган ишлаб чиқариш харажатларини қоплай оладиган даражадаги ўртача баҳода маҳсулот сотишини таъминлаш” масаласи қабул қилиниши ҳамда ушбу мезон доирасида куйидаги кўрсаткичлардан фойдаланиш лозим:

– аграр бозор доирасида асосий олди-сотди объекти ҳисобланадиган товарлар таклифи ҳажми ва унинг динамик ўзгариши ҳолати;

– аграр бозор доирасида асосий олди-сотди объекти ҳисобланадиган товарларга шаклланган талаб ҳажми ва унинг динамик ўзгариши ҳолати;

– аграр бозор доирасида асосий олди-сотди объекти ҳисобланадиган товарларни бозор баҳолари ва унинг мавсумий ўзгариши динамикаси;

– аграр бозор доирасида асосий олди-сотди объекти ҳисобланадиган товарларни ўртача баҳолари кўп йиллик индексларининг ўзгариш динамикаси. Мазкур кўрсаткичлар ўзгариши асосида тайёрланган хулосалар аграр бозорларни ривожланишидаги фарқларни илғаб олишга ва бозорлар ривожланиши мутаносилигини таъминлашга хизмат қилади.

9. Агроресурслар бозори бизнингча умумий тарзда куйидагича таърифланиши мақсадга мувофиқ:

“Агроресурслар бозори” (АРБ) бу – кишлок хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи субъектлар, кишлок хўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи, тайёрловчи, ташувчи, саклаш ва савдо фаолияти билан шуғулланувчи субъектлар билан ресурслар етказиб берувчи тармоқлар ўртасида аграр тармоқ учун зарур бўлган моддий-техник ва меҳнат ресурсларини ишлаб чиқариш, айирбошлаш, тақсимлаш ва истеъмол қилиш юзасидан пайдо бўлувчи ўзаро иқтисодий муносабатлар мажмуидан иборат.

Мазкур тадқиқотлар доирасида аграр тармоқ ишлаб чиқариши асосан туманлар ва кишлок ҳудудларида мужассамлиги ва мамлакат аҳолисининг 50 фоизига яқини кишлокларда истиқомат қилиши боис, аграр тармоқ тўғрисида гап кетганда, биринчи навбатда, кишлок ҳудудлари назарда тутилиши мақсадга мувофиқ.

Кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқаришдан тортиб то тайёр маҳсулот бўлгунгача ораликдаги жараёнда “кишлоқ хўжалиги маҳсулоти” ёки “аграр тармоқ маҳсулоти” сифатида талқин этилади. Мазкур услубий ёндашувга асосланган ҳолда кишлок хўжалиги маҳсулотлари бозорига куйидагича таъриф бериш тавсия қилинади:

“Кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозори” (КХМБ) бу–кишлоқ хўжалиги корхоналари (бевосита ер ва сув ресурслари, кишлок хўжалиги чорва моллари, моддий-техник ресурслардан фойдаланган ҳолда маҳсулот етиштирувчи хўжалик юритувчи субъектлар) томонидан етиштирилган кишлок хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш учун ёки бевосита охириги истеъмол учун, шунингдек, фойда олиш мақсадида харид қилиш ва сотиш юзасидан пайдо бўладиган иқтисодий муносабатлар мажмуидан иборат.

Кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозори макон ва замон нуқтаназаридан турли кўриниш ва ҳажмларга эга бўлиши, аниқ географик маконда жойлашган бўлиши ёки бундай маконга эга бўлмаслиги ҳам мумкин.

Бажарадиган вазифалари, аграр тармоқни ривожлантиришдаги ўрни, фаолият юритиш механизмидаги хусусиятлар жиҳатидан агрохизматлар бозорига қуйидагича таъриф бериш мумкин:

“Агрохизматлар бозори” (АХБ) – бу қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчи корхоналар, аграр тармоқда ресурс таъминоти билан шуғулланувчи субъектлар ва турли йўналишдаги хизматлар кўрсатувчи бўғинлар ўртасидаги хизматларни талаб ва таклиф қонунлари асосида ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилиш юзасидан пайдо бўладиган иқтисодий муносабатлар мажмуидан иборат.

Агрохизматлар бозори мустақил равишда ва бевосита асосий фаолият тури сифатида моддий ва номоддий неъматлар ишлаб чиқарувчи аграр тармоқ корхоналарига, ресурслар билан таъминлаш субъектларига турли хизматлар кўрсатиш билан шуғулланувчи инфратузилма объектлари фаолияти билан бевосита боғлиқ ҳолда мавжуд бўлади.

10. Ҳозирда аграр соҳа тармоқлари доирасида рақобатли иқтисодий муҳит шаклланиши мураккаблиги боисдан бозорларни мутаносиб ривожлантиришни таъминлашда давлатни мувофиқлаштирувчи роли ўз ўрнига эга бўлиши лозим. Лекин, давлатни аралашуви маълум йўналишлар билан чегараланган ҳолда, аграр бозор доирасидаги сотувчи ва харидор фаолиятида иқтисодий эркинликни таъминлаш талаб этилади. Бунда, устувор равишда иқтисодий дастаклардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Бундай дастаклар қаторига:

–аграр бозор доирасида мувозанатли баҳо шаклланишини таъминлаш орқали;

–аграр бозорни молия-кредит ва солиқ механизмлари орқали;

–аграр бозорни субсидия, дотациялар ва божхона тизими дастаклари орқали;

–аграр бозорни мутаносиб ривожлантиришни таъминлашнинг ташкилий ва ҳуқуқий асосларини такомиллаштириб бориш орқали тартибга солиш мақсадга мувофиқ.

11. Кишлоқ хўжалиги ва саноат тармоқлари ўртасида баҳо ўсиши нисбатлари бузилиши кишлоқ хўжалиги корхоналарининг моддий-техник базаси ёмонлашувига олиб келмоқда. Тармоқлараро баҳо ўсиши кўламига баҳо бериш ва ушбу жараёнда кишлоқ хўжалиги тармоғи қанча миқдорда ўз фойдасини бой бераётганлигини аниқлаш юзасидан услуб тавсия қилинган.

12. Маҳсулот баҳоси хўжаликка маълум фойдага эга бўлиш имконини берадиган ва бозор талаби шаклланишига тўсик бўлмайдиган баҳолароралиғидан танланиши керак. Шу боис, кишлоқ хўжалиги маҳсулотларига дастлабки баҳо кўйишда қуйидаги услублардан фойдаланиш лозим:

–хўжаликда маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш учун сарф қилган ўртача харажатларга фойда миқдорини кўйиш йўли билан;

–хўжаликни зарарсиз ишлашини таъминлаган ҳолда маҳсулот сотишни рағбатлантирувчи баҳо сиёсатини юритиш орқали;

–маҳсулотлар хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда баҳо белгилаш;

–бозорда маҳсулот сотиш пайтида шаклланган жорий баҳолар даражасини ҳисобга олган ҳолда тез ўзгариб турувчи баҳо услубида маҳсулотларга баҳо белгилаш каби услублардан фойдаланиш тавсия этилади.

13. Меҳнат бозорида ишчи кучига талаб шаклланиши иш кучи баҳосини пасайтириш йўли билан эмас, балки янги иш ўринлари яратиш билан мувозанатга келтирилиши лозим. Бу биринчи навбатда давлатнинг иктисодий, молия-кредит, солиқ дастаклари орқали амалга оширилади.

Аграр меҳнат бозорини ривожлантиришда давлатнинг рағбатлантирувчи дастаклари асосан қуйидагилардан иборат бўлиши мақсадга мувофиқ:

– аграр тармоқда бандлик даражасини ўсишини рағбатлантириш ва янги иш ўринлари ташкил этиш давлат дастурлари доирасида;

– аграр тармоқ учун малакали иш кучи тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириб боришга қаратилган давлат дастурлари доирасида;

– даврий ва табиий ишсизлик мавжудлигини ҳисобга олиб ишсизликни давлат томонидан ижтимоий суғурталаш борасидаги тадбирлар доирасида;

– ишсизлик даражасини пасайтиришга йўналтирилган иш кучи экспорти дастурлари доирасидаги тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ.

14. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агресурлар ва агрохизматлар бозорлари ривожланиши мутаносиблигини таъминлашнинг қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши самарадорлигига таъсири:

– иқтисодий кўрсаткичлар тизими орқали ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш турли жиҳатлари ва иқтисодий моҳияти доирасида шаклландирган муносабатларни ўзида акс эттириши;

– диалектик ривожланиш боғлиқлиги нуқтаи назаридан ишлаб чиқариш муносабатлари тизимининг барча элементларини ўзаро узвийликда, ишлаб чиқариш натижаларини сифат ва миқдорини, ресурслардан фойдаланишнинг бошқа кўрсаткичларини объектив акс эттириши;

– қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини, агресурлар бозори ҳамда хизмат кўрсатиш соҳаси ривожланиши даражасига боғлиқлиги ва аксинча агрохизматлар ва агресурлар бозорлари ривожланиши қишлоқ хўжалиги ривожланиши даражасига боғлиқлигини яққол акс эттириши;

– қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агресурлар ва агрохизматлар бозорлари ривожланиши орқали қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши самарадорлигини ошириш омиллари, сабаблари, имкониятлари ва мавжуд хавф-хатарларни бошқариш хусусиятларини ўзида намоён қилиши лозим.

15. Фаол таъсир кўрсатувчи омиллар таъсири республикада шаклландирган ишлаб чиқариш кучлари ривожланиши даражаси доирасида баҳоланган ҳолда, қишлоқ хўжалиги пировард натижаларига таъсир кўрсатиш салмоқлари эксперт баҳоланган ҳолда аниқ рақамларда ифодаланди.

16. Давлатнинг аграр бозорни ривожлантириш тизими қуйидаги

муҳим иқтисодий-ижтимоий вазифаларни ҳал этади:

–аҳолини етарли миқдордаги, сифатли ва нисбатан арзон баҳолардаги озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш мақсадида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорларини ташкилий-иқтисодий, ҳуқуқий, молиявий жиҳатдан рағбатлантириб бориш;

–бевосита қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчи субъектларни моддий-техника ресурслари билан таъминлаш, молиявий қўллаб-қувватлаш тадбирларини жорий этиш;

–қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари,ресурслар ва хизматлар экспорти ҳамда импортини иқтисодий мувофиқлаштириш;

–ички аграр маҳсулотлар бозорида алоҳида йўналишлар бўйича қисқа муддатли, баъзи йўналишлар бўйича доимий равишда протекционизм сиёсатини амалга ошириш;

–аграр бозор фаолиятини самарали амалга оширишни таъминлашга хизмат қилувчи инфратузилма объектларини ҳудудий хусусиятлар асосида ривожлантиришни рағбатлантириш.

17. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини ривожлантириш тадбирларини амалга оширишда аграр соҳанинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ:

–қисқа муддатли кредитни қайтариш камида экинларни парваришлаш, ҳосилни йиғиш билан боғлиқ давр мавжудлиги, яъни кредитларнинг ҳар ойда тўлиқ циклда айланишини таъминлаш имконияти йўқлиги;

–меваги дарахтлар экилганидан кейин камида 3-4 йилда ҳосилга тўлиқ кириши ва чорва молларини ўсиб ва улғайиб товар маҳсулоти етиштириш учун фойдаланиладиган даврга кириши учун 1-2 йил (ёш насли моллар харид қилинганда) ёки 3-4 йил вақт талаб қилиниши кабилар.

Юқоридагиларни ҳисобга оладиган бўлсак, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорларини ривожлантириш доирасида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш жараёни учун бериладиган қисқа муддатли кредитлар камида 12 ойдан 3-5 йилга берилиши, узок

муддатли кредитлар эса 7-10 йилгача бўлган муддатга берилиши мақсадга мувофиқ.

18. Ресурслар билан таъминловчи ва хизмат кўрсатувчи корхоналарни техник модернизациялаш, моддий-техника базасини ривожлантиришни кредитлар билан таъминлаш учун кредит тизимини ривожлантиришда:

–қишлоқ хўжалигини моддий-техника ресурслари билан таъминлаш ва хизмат кўрсатиш субъектларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш учун 6-8 йиллик ўрта муддатли имтиёзли кредитлашни жорий этиш;

–ресурс таъминоти ва хизмат кўрсатувчи корхоналарнинг мол-мулкани гаровга қўйган ҳолда узоқ муддатли йиллик фоиз ставкалари пасайтирилган (3-5 фоиз) кредитлаш механизмини жорий қилиш мақсадга мувофиқ. Ушбу кредит муддатлари-эҳтиёт қисмлар сотиб олиш учун камида 5 йил, машина-ускуналар, техника сотиб олиш илғор технологияларни жорий қилиш, асосий воситаларни тиклаш учун камида 10 йил ва кўчмас мулк сотиб олиш ёки қуришга камида 15 йил бўлган муддатлар белгиланиши лозим.

19. Хизмат кўрсатувчи корхоналарга ягона солиқ тизимини жорий қилишда табақалашган тизим жорий қилиш лозим:

– бунда ягона солиқ вилоятларнинг қишлоқ хўжалиги тармоғини табиий омиллар билан боғлиқ ҳолда шаклландувчи самарадорлик даражасига мос равишда солиқ ставкаси республика учун белгиланган ставкага нисбатан пасайиши лозим;

–хизмат кўрсатувчи корхоналарнинг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ва мунтазам янгилаб бориш мақсадида хорижий мамлакатлардан келтириладиган техника воситалари, эҳтиёт қисмлар, асбоб-ускуналар, технологияларни божхона тўловларидан озод қилиш;

– қишлоқ хўжалигини хусусиятлари фермернинг кафолатли фойда олиш имконини чеклаши боисдан давлат буюртмалари доирасида махсулот етиштирувчи хўжаликлар учун иш ҳақи фондига нисбатан ижтимоий тўловларни умуман бекор қилиш мақсадга мувофиқ;

– насослар ёрдамида экинларни суғорадиган фермер хўжаликларини ягона ер солиғи тўлашдан умуман озод этиш лозим.

20. Мамлакатимиз қишлоқ хўжалиғи маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларида суғурталаш тизимини ривожлантириш қуйидаги йўналишларда олиб борилиши мақсадга мувофиқ:

– қишлоқ хўжалиғида суғурта маданиятини шакллантириш мақсадида суғуртани моҳияти, афзалликлари тўғрисида оммавий ахборот воситалари орқали реклама, тарғибот ва ташвиқот ишларини кучайтириш;

– қишлоқ хўжалиғига ноанъанавий суғурта турлари жумладан, қишлоқ хўжалиғи маҳсулотлари сифати учун ишлаб чиқарувчилар жавобгарлигини суғурталаш каби тадбирларни жорий этиш;

– агросуғурта тизимини ривожлантиришда давлат томонидан доимий рағбатлантирувчи имтиёзлар жорий этиш;

– фермер хўжаликлари билан тузилган суғурта шартномалари кучга кириши учун суғурта мукофотлари бир қисмини (50 фоизгача) давлат субсидияси тарзида ажратиш муҳим аҳамиятга эга.

21. Республикамизда қишлоқ хўжалиғи маҳсулотлари бозорлари ривожланиши билан боғлиқ ва амалий аҳамиятга эга бўлган назарий қонуниятлар кузатилиб, улар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин:

– экспортёр давлатларда савдо инфратузилмаси ривожланиши халқаро савдо-сотиқ маданияти ривожланиши сабабли мавсумий пишиб етиладиган қишлоқ хўжалиғи маҳсулотлари бозорлари мавсумийлик ҳолатига кам миқдорда боғлиқлик сезмоқда;

– республикамиз ички бозорига кириб келаётган мевалар, сабзаёт маҳсулотлари, цитрус меваларини истеъмолчига тақдим қилиш усуллари, қадоқлаш шакли, меваларни саралаш ва бозоргир кўриниш бериш усуллари, савдо маданияти ортишига олиб келмоқда;

– қишлоқ хўжалиғи маҳсулотлари бозори тобора илм-фан ютуқлари, маркетинг тизимидан кенг фойдаланишга моил бўлган ҳолда ривож топмоқда. Бу эса, ўз навбатида, ортиқча “самара”

кўринишида маҳсулотнинг фойдалилик ёки хўракибошлик хусусиятлари пасайишига олиб келмоқда;

– республикамиз ички бозорида импорт қилинаётган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига талаб, мевани таъми, мазаси эмас, бу борада маҳсулотнинг ташки кўриниши, дастурхонга безак бериши харидорни ўзига жалб қилади;

– қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотишда биринчидан, замонавий омборхоналар, хизмат кўрсатиш объектлари етишмаслиги, иккинчидан, анъанавий деҳқон бозорлари орқали маҳсулот сотиш қулайлиги, танлаш имкони кенглиги, узок йиллар давомида шаклланган одатлар замонавий маҳсулот сотиш тизимлари ривожланишини секинлаштиради.

22. Қишлоқ хўжалигида ресурс таъминотидаги муаммоларни оператив равишда маъмурий йўллар билан ҳал этиш сезиларли натижа берсада, соҳа иқтисодини соғломлаштиришнинг асл сабаби баргараф қилинмайди, ўзини-ўзи ҳаракатга келтирувчи бозор механизми самарали ишламаслиги туфайли маъмурий дастаклар билан “ташқаридан турки” бериб ҳаракатга келтиришга эҳтиёж кескин ортади. Бу эса макроиқтисодий кўламда ялпи сарф-харажатларнинг мутлоқ миқдори ортиб кетишига олиб келади.

Соҳада ресурс таъминотини маъмурий ҳал этиш натижасида, фермер хўжаликларида лоқайдлик, муаммони кимдир келиб ҳал этиб бериши мумкинлигига ишонч пайдо бўлади. Бу ҳолат агроресурслар бозорини ривожланишига ҳам салбий таъсир кўрсатади. Ресурс ишлаб чиқарувчи субъектлар бозордаги реал талаб остида таклиф ассортименти ва сифатини ўзгартиришга йўналтирувчи “эркин бозор сигналидан” маҳрум бўлади.

23. Аграр бозорни ўзаро мутаносиб ривожлантиришнинг назарий асосларини такомиллаштиришда қуйидаги тадбирлар амалга ошириш лозим:

– қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига баҳо белгилаш услубиётини такомиллаштириш ва бунда баҳони маҳсулотга қилинган харажатларга қараб белгилаш амалиётини асос сифатида қабул қилишдан воз кечиш;

– қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан саноат маҳсулотлари баҳолари ўсиши суръатлари ўртасидаги номуносибликни таъминлашнинг амал қилувчи механизмларини жорий қилиш;

– тупроқ иқлим шароити оғир, ерларнинг мелиоратив ҳолати ёмон, балл бонитети паст, суғориш шароити кийин ҳудудларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришда фермерлар учун ресурслар билан таъминлаш ва хизмат кўрсатиш борасида имтиёзларни кенгайтириш;

– табиий шароити оғир ҳудудлардаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, ресурслари билан таъминлаш ва хизмат кўрсатиш объектларига давлат томонидан молиявий кўмак бериш тадбирларини кенгайтириш;

– қишлоқ хўжалиги ва қайта ишланган маҳсулотлар сотиш ва дастлабки баҳо белгилаш тизимини тақомиллаштириш;

– шароити оғир ҳудудлардаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчи хўжаликлар, ресурслари билан таъминлаш ва хизмат кўрсатиш субъектларига давлат бюджетидан дотация ва субсидиялар бериш;

– қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва саноат маҳсулотлари нархлари ўсиши суръатлари ўртасидаги муносибликни таъминлаш ва бу борада давлатнинг ролини кучайтириш;

– моддий-техник ресурслар ва хизмат кўрсатиш субъектларини молиявий мустаҳкамлаш орқали хизматлар нархини пасайтириш тизимини тақомиллаштиришни ҳуқуқий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш;

– қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларида ноаънавий хизмат турларини кенгайтириш орқали аҳоли бандлиги даражасини ошириш;

– соҳада ишловчиларни даромадларини ошириш йўналишида кўшимча тармоқларни ривожлантириш, илм-фан натижаларидан кенг қўламда фойдаланишни йўлга қўйиш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. 2018 йил. –Т.: Адолат.
2. “Мулкчилик тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. Ўзбекистон Республикаси: қонунлар ва фармонлар. –Т.: Ўзбекистон, 1992.
3. “Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. Қонунлар ва фармонлар. –Т.: Ўзбекистон, 1993.
4. “Фермер хўжалиги тўғрисида”ги 1998 йил 30 апрелдаги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. – Т.: Адолат, 1998.
5. “Дехқон хўжалиги тўғрисида”ги 1998 йил 30 апрелдаги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. –Т.: Адолат, 1998.
6. “Суғурта фаолияти тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. Қонунлар ва фармонлар. –Т, Ўзбекистон, 2002.
7. “Давлат харидлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. Т.: Адолат. 2018.
8. Ўзбекистон Республикасининг “Ер кодекси”. –Т.: Адолат, 1999.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил 18 мартда “Дехқон ва фермер хўжалиқларини давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш ҳамда мамлакатни озиқ-овқат билан таъминлашда уларнинг ролини кучайтириш борасидаги чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-1737- сонли Фармони.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 10 октябрдаги “Қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари учун ягона ер солиғини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-2086-сонли Фармони.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 24 мартдаги “Қишлоқ хўжалиги иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг устувор йўналишлари тўғрисида”ги Фармони.
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 22 октябрдаги “Ўзбекистонда фермерлик фаолиятини ташкил қилишни янада такомиллаштириш ва уни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4478-сонли Фармони.

13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси” Фармони.

14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 9 октябрдаги “Фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, қишлоқ хўжалиги экин майдонларидан самарали фойдаланиш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5199-сонли Фармони.

15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 17 апрелдаги “Ўзбекистон Республикасида 2006-2008 йилларда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришни жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 325-сонли Қарори.

16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 29 декабридаги “2016-2020 йилларда қишлоқ хўжалигини янада ислоҳ қилиш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ - 2460-сонли Қарори.

17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 10 октябрдаги “Фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгалари фаолиятини янада ривожлантириш бўйича ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори.

18. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 10 майдаги “Қишлоқ хўжалигини ўз вақтида қишлоқ хўжалиги техникаси билан таъминлаш механизмларини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3712-сонли Қарори.

19. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 29 майдаги “Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларга механизация ва сервис хизматларини кўрсатиш самарадорлигини ошириш бўйича кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3751-сонли Қарори.

20. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 26 декабрдаги “Қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларидан

ягона ер солиғи ундириш тартиблари тўғрисида”ги 539-сонли Қарори.

21. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 23 декабрдаги “Ўзбекистон Республикасида Ер мониторинги тўғрисида”ги 496-сонли Қарори.

22. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 5 январдаги “Кишлоқ хўжалиги корхоналарини фермер хўжаликларига айлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 8-сон Қарори.

23. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 2 ноябрдаги “Лизинг усули асосида кишлоқ хўжалигини техника билан таъминлаш тўғрисида”ги Қарори.

24. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2013 йил 13 февралдаги “Дехқон ва фермер хўжалиklarини қўллаб-қувватлаш жамғармаси тўғрисидаги Низомни ҳамда унинг маблағларини жамғариш ва улардан фойдаланиш тартибини тасдиқлаш ва 1997-йил 27-октябрдаги 486-сон қарорини ўзгартириш тўғрисида”ги 76-сонли Қарори.

25. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 14 февралдаги “Кишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини давлат томонидан қўллаб қувватлашга доир кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 79-сонли қарори.

26. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президентининг лавозимига кириши тантанали маросимида бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқи. –Т.: “Ўзбекистон” ТМИУ,2016. – 56 б.

27. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш- юрт тараққиёт ва халқ фаровонлигининг гарови. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маъруза 2016 йил 7 декабр. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2016. –48 б.

28. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 488 б.

29. Мирзиёев Ш.М. Танкидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. Халқ сўзи, 15 январь 2017 йил.

30. Каримов И.А. Дехқончилик тараққиёти - фаровонлик манбаи. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг йиғилишида сўзлаган нутқи. –Т.: Ўзбекистон, - 1993. –71 б.

31. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнининг йўллари ва чоралари. –Тошкент. Ўзбекистон, 2009. - 7 б.

32. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигин оширишга хизмат қилади. Халқ сўзи, 2011 йил 22 январь. 16(5183)-сон.

33. Каримов И.А. “Ўзбекистонда озиқ-овқат дастурини амалга оширишнинг муҳим заҳиралари” мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимидаги нутқи. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги, №7, 2014 й.

34. Каримов И.А. Ўзбекистонда эришилган ютуқлар ва марралар - биз танлаган йўлининг тасдиғидир. – Т.: Ўзбекистон, 2014. 314 - б.

35. Каримов И.А. “2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш - устувор вазирамиздир”. “Халқ сўзи”. 19.01.2015.

36. Каримов И.А. 2016 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазирамиздир. Халқ сўзи, 2015 йил 21 январь.

37. Абдуғаниев А., Абдуғаниев А.А. Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти (дарслик) –Т.: ТДИУ, 2004. –101 б.

38. Абдуллаев Р. Ўзбекистон иқтисодий ва эркинлаштириш шароитида аграр секторнинг экспорт салоҳиятини юксалтириш: иқт. фан. док. дис. автореферати.; –Т.: 2001. – 42 б.

39. Abid., Ngaruiya., Scheffran., Zulfqar. The Role of Social Networks in Agricultural Adaptation to Climate Change: Implications for Sustainable Agriculture in Pakistan. CLIMATE. Том:5 Выпуск: 4. 85 стр. www.webofscience.com.

40. Andree., Peter Bosia., Michael J., Ayres., Jeffrey McKelvey Massicotte., Marie-Josée. Globalization and Food Sovereignty : Global and Local Change in the New Politics of Food. Toronto, Canada : University of Toronto Press, Scholarly Publishing Division. BUSINESS and ECONOMICS 2014y. www.search.ebscohost.com.

41. Anderson K. Agricultural Price and Trade Policy Reform in Developing Countries Since. London-2010. – 112 p.

42. Ахмедов Т.М. Регулирование территориальной организации производительных сил и комплексного развития регионов. –Т.: Фан, 1992. – С. 81.

43. Баканов М.И., Шермет А.Д. Теория экономического анализа. –М.: Финансы и статистика, 2000. – 286-293 с.

44. Bonanno., Russo., Menapace., Market power and bargaining in agrifood markets: A review of emerging topics and tools. AGRIBUSINESS Том: 34 Выпуск: 1 Стр.: 6-23. www.webofscience.com.

45. Barbier., Hochard. The Impacts of Climate Change on the Poor in Disadvantaged Regions. REVIEW OF ENVIRONMENTAL ECONOMICS AND POLICY Том: 12 Выпуск: 1 Стр.: 26-47. www.webofscience.com.

46. Venkatachalam., L. Saleth., R. Maria Kurien., C. T. Janakarajan., Es (Indian Economy in Transition : Essays in Honour of C.T. Kurien) New Delhi : Sage Publications Pvt. Ltd. 2015y. www.search.ebscohost.com.

47. Walsh., Brian Marketing Agricultural Products and Services. [New South Wales, Australia] : Tocal College, NSW DPI. 2011y. www.search.ebscohost.com.

48. Wong., Joseph Soman., Dilip (Innovating for the Global South : Towards an Inclusive Innovation AgendaBook Jacket). Toronto, Canada : University of Toronto Press, Scholarly Publishing Division. 2014y. www.search.ebscohost.com.

49. Gilbert L. Commodity Speculation and Commodity Investment. University of Trento. Italy-2008. – 132 p.

50. George H. Koohatkan P. и др. Состояние мировых земельных и водных ресурсов для производства продовольствия и ведения сельского хозяйства. – М. ФАО и издательство “Весь мир”. 2012. С. 308.

51. Davis., Jon (Measuring Marketing) Ed.: Third edition. Berlin : De|G Press. AGRIBUSINESS 2017y. www.search.ebscohost.com.

52. Добрынь И., Тарасевич С. Экономическая теория. Питер-2009. стр 58-69.

53. Джалалов С. Перспективы внедрения капельного орошения в Узбекистане. Сельское хозяйства Узбекистана, 24-26 стр.

54. Жоголева Е.Е. Разработка приоритетов аграрной политики России: Дис. На соискание ученой степени д.э.н. – М.: ВНИИЭСХ. 1997. – С. 55.

55. Josling., Tim. Farm Policies And World Markets: Monitoring And Disciplining The International Trade Impacts Of Agricultural Policies. New Jersey: World Scientific. BUSINESS & ECONOMICS 2015y. www.search.ebscohost.com.

56. Каюмов Ф.К., Ким В.Г. Экономический механизм улучшения использования земельно-водных ресурсов. –Т.: Мехнат, 1989. – С. 43.

57. Каюмов Ф.К. К вопросу об аграрной политики Республики Узбекистан на этапе перехода к рыночной экономике. – Т.1992. – С 22.

58. Коваленко Н. Экономика сельского хозяйства. –М.: 2017. – С. 65.

59. Киселева Е.Н., Власова О.В., Коннова Е.Б. Рынок продовольственных товаров: учебное пособие. http://www.plam.ru/ucebник/rynok_prodovolstvennyh_tovarov/p2.php.

60. Котлер Ф. Основы маркетинга. Вильямс.; –М.: 2007. – 54 с.
61. Лившиц А.Я. Введение в рыночную экономику. – М.: 2001. – С. 235.
62. Lauwers., Ludwig Verbeke., Vim Huylenbroek., Guido Van. Role of Institutions in Rural Policies and Agricultural Markets. Boston : Elsevier Science Ltd. BUSINESS & ECONOMICS 2004y. www.search.ebscohost.com.
63. Макконнел К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. Пер. с англ. Таллин-1993. – С. 169.
64. Макарец И., Макарец Н, Экономика производства сельскохозяйственной продукции. –Санкт.П2002.–С. 174.
65. Микроэкономика. Теория и Российская практика. –М.: 1999. – С. 248.
66. Микроэкономика . –М.: АКАЛИС. 1997. – С. 329.
67. Мирзаев К.Д. Агросервис хизматлари самарадорлигини оширишнинг методологик асослари: икт. фан. док. дис. автореферати. Самарқанд.2012. – 43 б.
68. Мурадов Ч. Ўзбекистон иктисодиётини эркинлаштириш шароитида бозор инфратузилмасининг ривожланиши: икт. фан. док. дис. Автореферати; –Т.: 2001. – 15 б.
69. Назарова Ф, Мўминов Ш. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари экспорт салоҳиятини ошириш механизмини такомиллаштир такомиллаштириш. –Т.: 2006. –109 б.
70. Нигматжанов У.Х. Агропромышленный комплекс Республика Узбекистан на пути к рыночной экономика. –Т.: 1994. – С. 127.
71. Общая экономическая теория. Учебник. – М.: Промо-Медиа, 1995. – С. 117.
72. Орлов А.В. Товары и услуги. Муаллифлар жамоаси. -Москва: Экономика, 1990. – С. 263.
73. Орлов А. Организация производства. Типография НГТУ им Р.Е.Алексеева. Н.Н-2013. – С. 89.
74. Орловская С. Разгосударствление механизма управления АПК и системы государственного регулирования аграрного сектора. Вопросы экономики. 1993. №10. –117-121 с.

75. Ochieng., Justus. Market Orientation, Rural Out-migration, Crop Production and Household Food Security : The Case of Smallholders in Central Africa. Kassel [Germany] : Kassel university press GmbH. 2014y. www.search.ebscohost.com.

76. Петриков А. Сельское общество и аграрная реформа. -М.: Вопросы экономики, 1993. №1. – С. 84.

77. Расулов М.Р. Бозор иқтисодиёти асослари. –Т.: Ўзбекистон, 1999.

78. Russo., Goodhue. Farmgate prices, retail prices, and supermarkets' pricing decisions: An integrated approach AGRIBUSINESS. Том: 34 Выпуск: 1.Стр.: 24-43. www.webofscience.com.

79. Ражабов И. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида агроресурслар бозори мувозанати ва ишлаб чиқариш самарадорлиги: иқт. фан. док. дис. автореферати. –Т.: 2006. – 26 б.

80. Раджабов И. Холодильная недостаточность // Экономическое обозрение. –Т.: 2010. -№ 5. – 48 - 51 стр.

81. Ramkishen, Y. New Perspectives in Rural and Agricultural marketing. 2nd ed., Jaico Publications, Mumbai, India-2004. - 87 p.

82. Садовник П.В. Минеральные ресурсы мира. – М. Агрэкология, 2004.

83. Салимов С. Товарно-денежные отношения и оздоровление экономики. Жизнь и экономика. – Т.: 1992. -№11. – С. 112.

84. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов, перевод с английского – М.: Соцэгиз, 1962. -96 стр.

85. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. – Минск: ООО “Новое знание”, 2000. – С. 438.

86. Трушин Э.Ф. Повешении экономической эффективности использования водных ресурсов на основе совершенствования хозяйственного механизма водопользования. Автореферат. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. –Т.: 1991. – С. 19.

87. Галипов Г. А. Земельные ресурсы Узбекистана и проблема их рационального использования. –Т.: 1992. – 5-78 с.

88. Tomek., William G., Kaiser., Harry Mason. Agricultural Product Prices. Ed.: Fifth edition. Ithaca: Cornell University Press. 2014y. www.search.ebscohost.com.
89. Tong., Yee-Siong. Vertical specialisation or linkage development for agro-commodity value chain upgrading? Том:68. Стр.: 585-596. www.webofscience.com.
90. Умурзоков Ў.П. Повышения эффективности использования ресурсного потенциала аграрного сектора экономики Узбекистана. –Т.: “Фан” 2006 й. – 216 б.
91. Умурзаков Ў.П. Аграр ресурсларни баҳолаш асосида қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш харажатларини муқобиллаштириш. Пахтачилик ва дончилик. – Т.: 1998. -№2. 5-8 б.
92. Фармонов Т. Фермер хўжалиқларини ривожлантириш истиқболлари.–Т.: 2004. – 103 б.
93. Хусанов Р.Х. Агрария реформа; Теория, практика, проблемы.–Т.: Узбекистан, 1994. 74-75 стр.
94. Хусанов Р., Хамдамов А., Рафиқов И. Қишлоқ хўжалигида сервис хизмати, муқобил машина-трактор паркларини ривожлантириш муаммолари. – Т.: 2001. – 11 б.
95. Хусанов Р.Х., Додобоев Ю.Т. ва бошқ. Қишлоқ хўжалиги бозорлари.– Т.: ЎзБИИТИ, 2004. – 261 б.
96. Хусанов Р., Жўраев А. Аграр ислохот иқтисодийтини юксалтиришнинг асосий шарти. Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси. 2003. – №1. 6-7 б.
97. Хушматов Н.С. Ғўза селекцион навлари иқтисодий самарадорлигини баҳолашнинг услубий асослари. –Т.: Янги аср авлоди, 2004. – 27 б.
98. Хушматов Н.С., Алиев Я.Э. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини ривожлантиришдаги муҳим назарий масалалар. – Т.: ҚХИИТИ, 2015. – 36 б.
99. Хушматов Н.С., Алиев Я.Э. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини ривожлантириш мутаносиблигини таъминлаш мезонлари юзасидан услубий ёндашувлар.– Т.: ҚХИИТИ, 2016. – 36 б.

100. Хушматов Н.С., Алиев Я.Э. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва хизматларга эркин бозор баҳолари шаклланиши ҳамда бозорлар ривожланишининг ишлаб чиқариш самарадорлигига таъсирини баҳолаш бўйича тавсиялар. – Т.: ҚХИИТИ, 2016. – 36 б.

101. Хушматов Н.С., Алиев Я.Э. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларининг ўзаро боғлиқ ҳолда комплекс ривожланишини таъминлаш йўналишлари бўйича тавсиялар. – Т.: ҚХИИТИ, 2016. -28 б.

102. Хасанов Н., Нажбиддинов С. Корхона молиявий ҳолатини баҳолаш: муаммолар ва уларни ҳал қилиш. – Т.: /Иқтисодиёт ва ҳуқук дунёси, 1999. – 29 б.

103. Чориев К.А. Формирование и совершенствование механизма эффективного использования ресурсного потенциала сельского хозяйства. (на примере Республики Узбекистан) диссертация на соискание учёной степени доктора экономических наук. Т.: 1992. 345-346 стр.

104. Чориев К.А. Проблемы аграрного ресурсного потенциала в условиях перехода к рынку. –Т.: 1992. – С. 183.

105. Cheong, David Peters., Ralf Jansen., Marion. Agriculture, Trade, and Employment. Geneva : ILO. 2013y. www.search.ebscohost.com.

106. Шакирова Ф. Организация сельскохозяйственного производства. –М.:2000. –С. 182.

107. Юсупов Э. Сув ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги. – Агроиктисодиёт. –Тошкент, 2017. – №1. – 68 б.

108. Ўлмасов А., Ваҳобов А. Иқтисодиёт назарияси. – Т.: Иқтисод-Молия, 2014, – 81 б.

109. Қодиров А., Абдуллаев А. Қишлоқ хўжалиги кооперациясини ривожланишининг чет эл тажрибаси ва уни Ўзбекистон шароитига мослаштириш. Т.; 2007. – 208 б.

110. Яковец Ю. Революция в экономике. – Москва.: Экономика, 1990. – С. 122.

111. Яковец В. Цивилизация: теория, история, диалог, будущее. Graspo Чешская Республика-ООО Алекс Медиа. 2006. – С. 146.

112. Алиев Я.Э. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорлари ривожланиши мутаносиблигини таъминлаш йўналишлари. Монография. –Т.: Иқтисодиёт, 2017.–145 б.

113. Алиев Я.Э. Қишлоқ хўжалиги корхоналарини маҳаллийлаштириш ва маҳсулот экспорти. Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси. № 4, 2011 й. 28 - 29 б.

114. Алиев Я.Э. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик корхоналари фаолиятини ривожлантириш йўллари “Илм-фан ютуқлари ва инновацион технологияларга асосланган кичик бизнесни ривожлантириш муаммолари ёш олимлар нигоҳида” мавзусидаги республика илмий-амалий конференция материаллари. Т.: 2011 йил. 3 март, 27 - 28 б.

115. Алиев Я.Э. Қишлоқ хўжалигида моддий-техник ресурслардан самарали фойдаланиш йўллари “Аграр тармоқ иқтисодиётини инновацион ривожлантириш ва агротехнологиялар самарадорлигини ошириш йўллари” мавзусидаги республика илмий-амалий конференция материаллари. БИИТИ, 2013 йил. 8 ноябрь. –157 - 159 б.

116. Алиев Я.Э. Республикада агрохизматлар бозорини ривожлантириш масалалари. Иқтисодиёт ва таълим, №4, 2014 й. 69 - 72 б.

117. Алиев Я.Э. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорини ривожлантиришнинг ўзига хос йўналишлари. Иқтисодиёт ва таълим, №6, 2014й. 97 - 100 б.

118. Алиев Я.Э. Қишлоқ хўжалигида агроресурслар бозори ва тежамкор технологияларни самарали бошқариш “Аграр соҳани бошқаришнинг молия-кредит механизмини такомиллаштириш” мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари. ТМИ, 2014 йил. 29 апрель. 64 - 67 б.

119. Алиев Я.Э. Аграр соҳада тежамкор ва қайта тикланувчи агроресурлардан фойдаланиш технологиялари “Аграр соҳани бошқаришнинг молия-кредит механизмини такомиллаштириш”

мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари. ТМИ, 2014 й. 29 апрель. 67 - 70 б.

120. Алиев Я.Э. Аграр соҳада агрохизматлар бозорини ривожлантириш истиқболлари “Аграр соҳани бошқаришнинг молия-кредит механизмини такомиллаштириш” мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари. ТМИ, 2014 йил. 29 апрель. 70 - 72 б.

121. Алиев Я.Э. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорини ривожлантиришнинг устувор вазифалари “Ўзбекистон агросаноат мажмуасининг рақобатбардошлигини ошириш ва экспорт салоҳиятини юксалтириш” мавзусидаги республика илмий-амалий конференция материаллари. ТДИУ, 2014 йил. 30 апрель. 34 - 36 б.

122. Алиев Я.Э. Кўп тармоқли фермер хўжаликларни ривожлантиришнинг ўзига хос йўллари “Ўзбекистон агросаноат мажмуасининг рақобатбардошлигини ошириш ва экспорт салоҳиятини юксалтириш” мавзусидаги республика илмий-амалий конференция материаллари. ТДИУ, 2014 йил 30 апрель. 85 - 87 б.

123. Алиев Я.Э. Аграр соҳада транспорт логистикасини ривожлантириш истиқболлари “Ўзбекистон иқтисодиётининг етакчи тармоқларини модернизация қилиш ва рақобатбардошлигини оширишнинг асосий йўналишлари” мавзусидаги республика илмий-амалий конференция материаллари. ТДИУ, 2014 йил 16 май. 355-357б.

124. Алиев Я.Э. Аграр соҳада сув хўжалиги тизимини инновацион лойиҳалар асосида ривожлантириш “Муҳандислик коммуникация тизимларини лойиҳалаш, қуриш ва модернизациялашнинг замонавий масалалари” мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари. СамДАҚИ, 2014 йил. 20-21 май 67 - 69 б.

125. Алиев Я.Э. Агрохизматлар бозорида суғурта механизмини такомиллаштиришнинг ўзига хос йўналишлари “Аграр соҳани модернизациялаш шароитида қишлоқ ҳудудларини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш йўналишлари” мавзусидаги республика

илмий-амалий конференция материаллари. ҚХИИТИ, 2014 йил. 12 ноябрь. 73 - 74 б.

126. Алиев Я.Э. Аграр соҳадаги кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларида инвестиция фаолиятини ривожлантириш йўналишлари. “Иқтисодий ва диверсификациялаш шароитида кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектлари фаолиятини ривожлантиришнинг долзарб масалалари” мавзусидаги республика илмий-амалий конференция материаллари. ТДИУ, 2014 йил. 5 декабрь. 74 - 77 б.

127. Алиев Я.Э. Аграр бозорда инновацион фаолиятни бошқариш йўналишлари. “Иқтисодий ва диверсификациялаш шароитида кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектлари фаолиятини ривожлантиришнинг долзарб масалалари” мавзусидаги республика илмий-амалий конференция материаллари. ТДИУ, 2014 йил. 5 декабрь. 77 - 79 б.

128. Алиев Я.Э. Агрохизматлар бозорини моддий-техника базасини мустаҳкамлашда лизинг хизматларини ўрни. *Biznes-Эксперт*. №2, 2015 й. 48 - 51 б.

129. Алиев Я.Э. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида аграр бозорни ривожлантириш ва унинг иқтисодий самарадорлиги. *Иқтисодий ва таълим*. №4, 2015 й. 86 - 89 б.

130. Алиев Я.Э. Аграр бозорларни ривожлантириш ва унинг таркибий қисмлари хусусида. *Biznes-Эксперт*. №12, 2015 й. 32 - 35 б.

131. Алиев Я.Э. Агрохизматлар бозорини ривожлантиришда АКТ ўрни “Глобаллашув шароитида Ўзбекистон Республикасида ахборотлашган жамиятни шакллантириш муаммолари” мавзусидаги илмий-услубий семинар материаллари. ТАТУ, 2015 й. Май. 65 - 70 б.

132. Алиев Я.Э. Пути рационального использования водных ресурсов “Двадцать восьмые международные Плехановские чтения” сборник материалов. г.М.: 2015г. Мая. 387-388 стр.

133. Алиев Я.Э. Қишлоқ хўжалигида мулкчилик муносабатларини ривожлантиришда аграр бозорларни ўрни. “Иқтисодий ва диверсификациялаш шароитида регионал кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектлари фаолиятини ривожлантириш:

муаммо ва ечимлари” мавзусидаги республика илмий-амалий конференция материаллари. Тошкент: ТДИУ, 2015й. 28 октябрь. 146 - 148 б.

134. Алиев Я.Э. Фермер хўжаликларини ривожлантиришда агрохизматлар бозорини ўрни “Аграр соҳани модернизациялаш шароитида фермер хўжаликларини барқарор ривожлантиришнинг устивор йўналишлари” мавзусидаги республика илмий-амалий конференция материаллари. ҚХИИТИ, 1-жилд. 2015 йил. 12 ноябрь. 81 - 83 б.

135. Алиев Я.Э. Фермер хўжаликларини барқарор ривожлантиришда агроресурслардан самарали фойдаланиш йўллари “Аграр соҳани модернизациялаш шароитида фермер хўжаликларини барқарор ривожлантиришнинг устивор йўналишлари” мавзусидаги республика илмий-амалий конференция материаллари. ҚХИИТИ, 2015 йил. 12 ноябрь. 98-100 б.

136. Алиев Я.Э. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришда аграр бозорни ўрни “Иқтисодиётда инновацион жараёнларни ривожлантиришда кичик бизнес ва тадбиркорлик ролини ошириш иқтисодий ўсиш омилдир” мавзусидаги республика илмий-амалий конференция материаллари. ТМИ, 2015 йил. 20 ноябрь. 160 - 162 б.

137. Алиев Я.Э. Қишлоқ хўжалигида агроресурслардан самарали фойдаланиш масалалари “Ўзбекистоннинг қишлоқ ҳудудларида ер ресурсларини рационал ва табиий тақрор тикланиши иқтисодиёти масалалари” мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари. ТДАУ, 2015 йил. 21 декабрь. 88 - 90 б.

138. Алиев Я.Э. Агроресурслардан фойдаланишнинг ўзига хос йўналишлари. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. №1, 2016 й. – 42 б.

139. Алиев Я.Э. Агроресурслар бозорини ривожлантириш қонуниятларидан фойдаланиш йўллари. Агроилм. №2, 2016 й. 69-71 б.

140. Алиев Я.Э. Қишлоқ хўжалигида агроресурслар бозорини ривожлантириш масалалари. Biznes-Эксперт. №3, 2016 й. 61 - 65 б.

141. Алиев Я.Э. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини мутаносиб ривожлантириш. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. №3, 2016 й. 45 - 46 б.

142. Алиев Я.Э. Теоретические аспекты пропорционального развития рынков сельскохозяйственной продукции, агроресурсов и агроуслуг. Экономика и предпринимательство. №4 (ч1), 2016 г. 443 - 445 стр.

143. Aliev Ya.E. Proportional development of the markets of agricultural production: agrarian resources and agrarian service "Proceedings of the II end International Scientific and Practical Conference «Innovative Technologies in Science» (February 25-26, 2016, Dubai, UAE) 39-40p.

144. Алиев Я.Э. Перспективы развития деятельности аграрных рынков "Современная наука: актуальные проблемы и пути их решения" сборник материалов. г. Липецк, №2 (24) март 2016 г. 87-89 стр.

145. Алиев Я.Э. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини мутаносиб ривожлантириш йўналишлари "Ўзбекистон Республикаси озик-овқат саноатини барқарор ривожлантириш ва экспорт салоҳиятини ошириш омиллари" мавзусидаги республика илмий-амалий конференция материаллари. ТДИУ, 2016 йил. 4 июнь. 297 - 299 б.

146. Алиев Я.Э. Теоретико-методические основы пропорционального развития рынков сельскохозяйственной продукции, аграрных ресурсов и аграрных услуг //НАУКА И МИР. №5, 2016 год. 100-103стр.

147. Алиев Я.Э. Мева-сабзавот маҳсулотларини сотишда аграр бозорни ривожлантириш йўллари "Ўзбекистон мева-сабзавот маҳсулотларининг устунлиги" мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари. ТДАУ, 2016 йил. 13 июль. 50 - 52 б.

148. Алиев Я.Э. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, агроресурслар ва агрохизматлар бозорларини мутаносиб ривожлантириш. Агроиктисодиёт. №2, 2017 й. 34 - 38 б.

149. Алиев Я.Э. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорини ривожлантириш йўналишлари “Реал секторда ишлаб чиқаришни модернизация ва диверсификация қилишда инновацион технологиялар” мавзусидаги республика илмий-амалий конференция материаллари. ТДИУ, 2017 йил. 7 апрель. 576 - 578 б.

150. Алиев Я.Э. Аграр бозорни ривожлантиришнинг ўзига хос хусусиятлари “Реал секторда ишлаб чиқаришни модернизация ва диверсификация қилишда инновацион технологиялар” мавзусидаги республика илмий-амалий конференция материаллари. ТДИУ, 2017 йил. 7 апрель. 579 - 581 б.

151. Алиев Я.Э. Қишлоқ хўжалигида агроресурсларидан самарали фойдаланиш йўллари “Глобаллашув шароитида сув хўжалигини самарали бошқариш муаммолари ва истиқболлари” мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари тўплами. ТИҚХММИ, 2017 йил 11-12 апрель. 472 - 474 б.

152. Алиев Я.Э. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорини ривожлантиришда мева-сабзавот соҳасининг аҳамияти “Ўзбекистонда озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашда мева-сабзавот ҳамда узумчилик соҳасини роли ва аҳамияти” мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуманлари тўплами. ТДАУ, 2017 йил. 25 май, 53-56 б.

153. Алиев Я.Э. Аграр бозорларни ривожлантириш мутаносиблигини таъминлаш йўллари “Бозор муносабатлари шароитида аграр соҳа илмий таъминоти тизимини такомиллаштириш: муаммо ва ечимлар” мавзусидаги республика илмий-амалий конференция материаллари. ҚХИИТИ, 2017 йил. 15 июнь. 91 - 92 б.

154. Алиев Я.Э. Аграр бозорларини ривожлантириш мутаносиблигини таъминлашнинг ўзига хос жиҳатлари. Агроиктисодиёт. №1,2018й. 48 - 51 б.

155. Алиев Я.Э. Ўзбекистонда аграр соҳани устивор ривожлантиришнинг стратегик йўналишлари “Ўзбекистонда хусусий мулкчилик ва кичик бизнесни устивор ривожлантиришнинг стратегик йўналишлари” мавзусидаги республика илмий-амалий конференция материаллари. МГХТИ, (2-қисм) 2018 йил. 27 феврал. 70 - 71 б.

156. Aliev Ya.E. Role of market in increasing economics potential of agrarian enterprises. XI International correspondence scientific and practical conference "European research: innovation in science, education and technology" (May 7-8, 2018 London, United Kingdom) 38-39p.

157. Aliev Ya.E (2018) Agrarian market and its feature. ISJ Theoretical & Applied Science, 05 (61): 182-187. Soi: <http://s-o-i.org/1.1/TAS-05-61-29>

Doi: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2018.05.61.29>.

158. www.stat.uz

159. www.mineconomy.uz

160. www.agro.uz

Алиев Яшнаржон Эгамбердиевич

***АГРАР БОЗОРНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ
ИЛМИЙ-АМАЛИЙ АСОСЛАРИНИ
ТАКОМИЛЛАШТИРИШ***

Монография

**Мухаррир Ф. Мухаммадиева
Саҳифаловчи А.Эргашев**

Наشريёт лицензияси: АИ №009 20.07.2018.
Босишга рухсат этилди 24.05.2019. Формат 60x84 1/16.
Гарнитура Times. Офсет қоғози. Ризограф босма усули
Шартли босма табоғи 9,31 Ҳисоб нашр варағи 6,0.
Адади 100 нусха.

“IMPRESS MEDIA” МЧЖда чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Қўшбеги кўчаси, 6-уй.